

Nr 1-2 1991

Oknytt

Johan Nordlander-sällskapets tidskrift

Oknytt

Nr 1-2 1991 Årg. 12

Johan Nordlander-sällskapets tidskrift

Redaktör: Lars-Erik Edlund

Biträdande redaktör: Marianne Nejati

Manuskript till Oknytt, samt böcker, tidskrifter och uppsatser som önskas anmälda, kan insändas till redaktionen under adress:

Lars-Erik Edlund

Trattgränd 12

902 62 Umeå

Medlemskap i Johan Nordlander-sällskapet kan vinnas genom erläggande av årsavgiften, f.n. 100 kronor, till sällskapets postgirokonto 439 25 05-6. Privatpersoner kan vinna ständigt medlemskap genom erläggande av en engångssumma motsvarande tio gånger aktuell årsavgift, dvs. f.n. 1 000 kronor. Medlemmarna erhåller tidskriften *Oknytt* och medlemsboken *Tre kulturer*.

Omslagsbilden visar en kvinnlig postiljon i Lappland. Illustration till en artikel i *Globus*, 4 (1863). Den okände författaren av artikeln skildrar denna samekvinna som nyfiken, pratsam och vidskeplig, "rökande pipa som en dragon".

Produktion: Gigraf

Tryckt av Grafikerna i Kungälv AB, 1991

ISSN 0349-1706

Johan Nordlander-sällskapet, Umeå 1991

PÄR ELIASSON

Tyska resenärer i Norrland

Reseberättelsen är en av våra historiska källor, och inte sällan en svårhanterlig sådan. Den som söker historiska fakta ur reselitteraturen har ofta problem med att avgöra uppgifternas trovärdighet. Men som en källa till hur olika nationer genom historien betraktat sina grannfolk, vad tyska litteraturvetare kallar komparativ imagologi (till *image* 'bild'), är den förstklassig. Bilderna säger dock mer om den som avbildar än om det som avbildas. Konstruerandet av dessa bilder, som inte sällan blir oerhört långlivade, kan ses som ett viktigt inslag i skapandet av en egen nationell identitet. En nationell identitet kan svårligen tänkas för sig, den förhåller sig alltid till andra nationella identiteter. Genom att säga vad t.ex. fransmännen är, säger man samtidigt vad svenskarna inte är.¹ För det antal tyska resenärer som här skall studeras förefaller ett sådant perspektiv fruktbart. Intresset för nationella frågor var som bekant stort under den romantiska eran, i synnerhet i det politiskt splittrade Tyskland. En av de här behandlade resenärerna, Ernst Moritz Arndt, är ju även känd som en tidig tysk nationalist.²

Samuel E. Bring anför i sin bibliografi över resor i Sve-

rige, *Itineraria Svecana*, ett trettiotal tyskspråkiga rese-skildringar som berör Norrland intill år 1880. Ett tiotal av dessa ligger till grund för denna studie.³ Av det totala antalet resenärer har så gott som alla av mig studerade rest under 1800-talet. Den förste mer kände resenären, adelsmannen Adolf Nicklass von Steinkallenfels, reser dock redan vid 1600-talets början i Lappmarken. Hans val av resmål är mycket typiskt, den exotiska lappmarken med den underbara renen och samerna — vilka enligt Steinkallenfels beflitar sig om att utöva trolleri — står ständigt i centrum för resenärernas intresse.⁴ Ett kapitel om samerna och renskötseln är närmast obligatoriskt i reselitteraturen. Detta även om man inte tillbringat just någon tid i dessa trakter, vilket inte hindrar många resenärer att utifrån handbokslitteraturen skriva ihop kapitel om Lappmarken.⁵

Mötet med samerna och fjällen utgör inte sällan höjdpunkten i resenärernas skildringar, vägen dit beskrivs som en enda lång transportsträcka och hemvägen från fjällen anses ibland vara så ointressant att resenären nöjer sig med att på några få rader konstatera att det gick bra.⁶

Sätt att resa

Hur reste man då i Norrland under äldre tid? I bebodda trakter använde man sig av skjutsväsendet, man brukade sig då antingen av egna vagnar eller nyttjade skjutsböndernas kärror. Hästar och kusk hyrdes vid skjutsstationerna för en viss sträcka, vanligen fram till nästa station. Detta gällde i synnerhet efter kustlandsvägen, från Gävle till Haparanda. Just kuskarna var viktiga informanter för våra resenärer. Det bör här påpekas

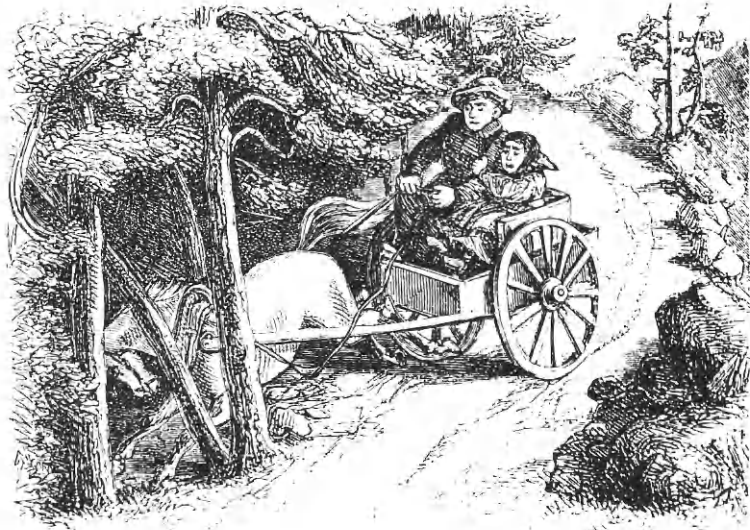

Bild 1. Färlig resa. Bilden illustrerar ett missöde som den okände författaren till en artikel i Globus drabbats av. P.g.a. misstro mot den kvinnliga kuskens kunnande sätter sig skribenten själv på kuskbocken. Men som en följd av bristande omdöme och färdigheter hos denne brakar hela ekipaget in i snårskogen, och resenären får skatta sig lycklig att han trots sin dumdristighet undgått att förlora livet. Efter Globus (1863).

att de flesta av de av mig studerade tyska resenärerna kunde svenska, mer eller mindre fullkomligt, och därför kunde språka även med vanligt folk. Från 1830-talets slut inleddes en regelbunden trafik med hjulångare efter Norrlandskusten. Den tidsödande landresan efter kusten blev då inte längre nödvändig för dem som ville till Lappmarken, som ju ständigt hägrade som resmål.

Bodde, det gjorde man i civiliserade trakter på gästgiverierna, eller också hos lokala ståndspersoner, vanligen prästen. De resande var ståndspersoner och träffade under resandet alltid den lokala eliten; denna elit var

nog också reseskribenternas viktigaste informationskälla. Arndts resa i södra och mellersta Norrland är delvis upplagd som en rundresa mellan olika prästboställen och tjänstemannaboställen. Även teologen Friedrich Wilhelm von Schubert var en flitig gäst hos det norrländska prästerskapet. Ett vidlyftigt sändande av rekommendationsbrev föregick sådana resor som Arndts och von Schuberts, deras resrutter var på detta sätt upplagda i förväg.

För resor i inlandet, där vägar ofta saknades, brukades andra transportmedel än häst och vagn. I Lappmarken nyttjades vattenvägarna, sjöar och älvar, i möjligaste mån. Resten av sträckorna fick tillryggaläggas till fots. Inkvarteringarna skedde i nybyggarkojor eller i lappkåtor, inte sällan fick man bivackera i det fria. I synnerhet under sådana mer strapatsfyllda resor kom högre ståndsesenärerna i kontakt med lägre samhällsklasser, nödvungna övernattningar i lappkåtor gav dem t.ex. inblickar i samernas liv.

Författandet av reseskildringar

Varför gav nu dessa tyska Norrlandsresenärer ut i många fall vidlyftiga reseskildringar? Det finns en gammal tradition, gående tillbaka till 1600-talet, som hävdade att reseskildringen skulle ge läsaren "plesurable instruction", dvs. att dess uppgift var att förena nytta med nöje, att ge läsaren pålitlig och praktiskt användbar information, vilket skulle göras på ett lättsamt och underhållande sätt. Därför skilde man vanligen före år 1800 strängt på två huvudinslag i resetexterna. Främst sattes observationerna, de avsnitt som innehöll fakta, i idealfallet samlade via egna observationer på platsen. Det andra inslaget var

Bild 2. Bilden visar den mödosamma transporten av flytetyg och packning mellan två sjöar. Notera skribenten som sitter och vilar sig och kanske just har gjort en skiss av det hela i sin resedagbok. Efter Globus (1863).

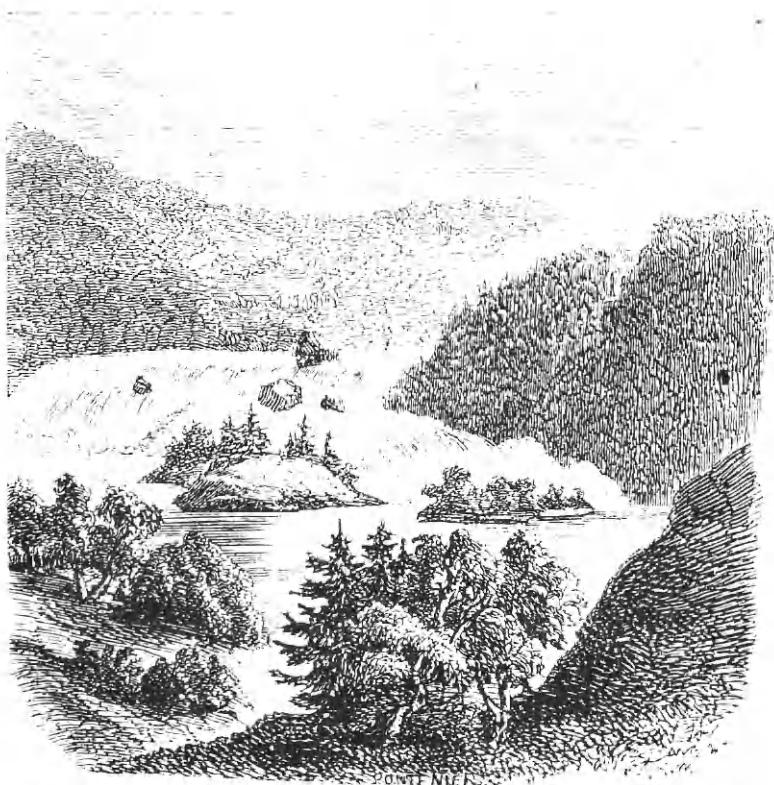

Bild 3. Vattenfall i Ångermanälven. Författaren till Globusartikeln kommenterar: "Efter denna älv följde det ena ytterst romantiska landskapet på det andra, varav många erinrade mig om Donau, men faktiskt är kanske mångfalden i Sverige större". Slutligen skriver han: "Allt är här friskt, grönt och behagligt".

de reflexioner som innehöll författarens–resenärens tolkningar och slutsatser dragna utifrån observationerna. Det sågs som en dygd om observationerna dominerade i texten, reflexionerna skulle ges en mer undanskymd plats.⁷

Under romantiken blir emellertid reflexionerna, det personligt upplevda och det personligt tolkade, det in-

tressanta, mycket beroende på att så mycket s.a.s. redan var känt och upptäckt. Detta förhållande gäller främst för det stora antal reseskildringar som avhandlade resor på kontinenten, s.k. "Grand Tours". De resenärer som reste i det exotiska och för det stora flertalet européer okända Norrland, kände det fortfarande som en plikt att förmedla så mycket av praktiskt användbar information som möjligt, detta samtidigt som det personliga nu kunde ges ett större utrymme. Det gäller i synnerhet för de mer vetenskapliga resenärerna som geologen Leopold von Buch, teologen Friedrich Wilhelm von Schubert och historikern E. M. Arndt, som alla reser i början på seklet. David von Hogguér som reser år 1828 förklarar sig inte resa som forskare utan i stället med målet att få skildra samerna.⁸ De rent turistiska aspekterna på resandet blir allt mer dominerande längre fram under seklet.

Ett återkommande grepp i reselitteraturen är att resenärerna ständigt betonar *skillnaderna*, kontrasterna mot det vanliga. Norrland är märkvärdigt, fantastiskt. Detta är ett viktigt inslag i all reselitteratur, man kan kalla det grundläggande för genren. I vårt fall är det främst skillnaden mellan det kultiverade och civiliserade Europa (Tyskland), centrum och utgångspunkt för resenärerna och det nyligen koloniserade, vilda Norrland, periferin.⁹

Just detta att få se och uppleva något exotiskt och ovanligt, men också att för den tyska läsekretsen få beskriva någonting föga känt, framstår i reseskildringarna som resenärernas främsta drivkraft. Norrland och i synnerhet Lappland uppfattas alltså av tyska resenärer ännu långt in på 1800-talet som något särdeles exotiskt. Detta ständiga märkliggörande av i det här fallet det

svenska och i synnerhet av det norrländska tror jag också är något speciellt för genren. I det enorma utbudet av samtida reselitteratur är detta eviga exotiserande av resmålen ett sätt för skribenten att helt enkelt rättfärdiga sitt författande.

Landskapet

Samtidigt som de betonar skillnaderna, vilket är något paradoxalt, drar resenärerna ständiga paralleller mellan företeelser i Norrland och likartade företeelser på kontinenten. Sundsvallsbukten jämförs med den schweiziska sjön Lungern eller med Lago Maggiore och Ångermanälvens stränder med Schweiz dalar. Ångermanälven liknas också vid Rhen och Donau, dess dalgång vid Alpernas och Skottlands dälдер. Gudmundrå i Ångermanland jämförs med dalgångarna kring Lucca och Carrara i Italien. Fjällsjöar som Hornavan liknas vid sjöarna i Schweiz eller sjöar i Holstein. Detta görs inte sällan med konstaterandet att de norrländska landskapen överglänser dessa kontinentala sevärdheter.¹⁰ Den enkla orsaken till detta förfarande torde vara denna: för att kunna beskriva något okänt måste man, för att göra sig förstådd, referera till något välkänt. Samtidigt kan skribenten med denna teknik framhäva det norrländska landskapets skönhet, de landskap som fungerar som jämförelseobjekt är ju ofta de samtida litterära ideallandskapen, de i Tyskland, Schweiz och Italien.

Påfallande är alltså den mycket positiva bild resenärerna ger av det norrländska landskapet, det förefaller som 1800-talets romantiska landskapsideal ständigt uppfylls i dessa trakter. De poetiska naturmålningar eller tavlor som utgör en viktig del av skildringarna framstår dock

Bild 4. Säljakt vid kusten av botteniska viken, en romantisk stämningensbild utan större verklighetsanknytning. Efter Daniel von Hogguér, *Vildmarksliv i Lappland* för hundra år sedan (Stockholm 1928).

för en sentida läsare som ytterst stereotypa. Samma ord och begrepp återkommer på var och varannan sida och de förefaller ingå i ett litterärt allmångods som reseskildrarna närmast slentrianmässigt brukar sig av. Snart går det inflation i skribenternas uttryck som paradisk, vidunderligt skön, himmelsk o.dyl. Flitigt brukande av sådana starka epitet gör dem allt mer urvattnade, beskrivningarna förlorar i trovärdighet och styrka. De upplevs snart av läsaren som överdrivna. Lösningen på detta problem, som vissa resenärer förefaller att vara medvetna om, brukar vara ett uppgivet konstaterande ungefär i stil med att det sedda inte går att beskriva med ord, då orden inte räcker till.

Bönderna

En återkommande stereotypi finns även i synen på befolkningen. Påtaglig är den mycket positiva bild som ges av den norrländska bondebefolkningen. Man får lätt Geijers romantiska idealgestalt "Odalbonden" i tankarna, när man läser de tyska 1800-talsresenärernas hyllningar av de norrländska bönderna. De förefaller att återgå på samma rousseauanska förebild.¹¹ Märkligt är även här den entydighet och samstämmighet som resenärerna ger uttryck för, detta trots den skiftande bakgrunden hos skribenterna.

Hur är då dessa norrländska odalmän? De är vackra, välklädda, hövliga, gästfria, flitiga, arbetsamma, ekonomiska, i allehanda hantverksgöromål kunniga, allmänbildade, sedesamma, okonstlade, oskyldiga, enfaldiga, tarvliga, äkta troende, ständigt tjänstvilliga, blygsamma, icke utsvävande, rotfasta osv. Jag vill här i synnerhet betona oskulden, enfalden och tarvligheten. De är nyckelorden, det är denna treenighet som (förutom avståndet från söderns varhärdar!) skyddar den norrländske bonden från allt ont. Man kan i likhet med Raoul Granqvist anse att den norrländska bonden skildras som en "gråzonsmänniska", en ursprunglig, naturen närstående gestalt, som står på en viss nivå av civilisation och bildning. Han har klättrat ett steg längre än samen på utvecklingens steg, dock utan att ännu ha förlorat sin ursprunglighet.¹² Flera resenärer konstaterar med sorg i hjärtat att om femtio år torde fördärvet antagligen även ha nått Norrland.

Det framgår klart, om man s.a.s. läser mellan raderna, att dessa närmast utopiskt färgade skildringar av norrlänningarna fyller en bestämd funktion. De är motbilder

till förhållandena i södra Sverige och i de svenska städerna, men i synnerhet till förhållandena i det delvis ännu feodala Tyskland med dess undertryckta bondeklass och samtidigt växande stadsproletariat. Bilden av den norrländska bondebefolkningen är i mycket en idealbild, en romantisk-konservativ drömbild, av hur de lägre klasserna bör vara och bör uppföra sig mot sina herrar. Samtidigt finns det potentiellt radikala drag i denna bild av de norrländska bönderna, de är ju fria självägande bönder, som t.o.m. har politiskt inflytande. Som något anmärkningsvärt och ofta förebildligt ses den svenska allmogens politiska inflytande, dess plats i riksdagen.¹³

Skandinavien och dess invånare uppfattades också som nära besläktade med tyskarna.¹⁴ De var dock något av "kusinen från landet" som sagt, de stod kvar på en äldre, enklare och ursprungligare historisk nivå än sina bröder i Tyskland. Hartung och Dulk skriver om Skandinavien som den germanska "fornmytologins" hemland och förkunnar sin avsikt att med egna ögon få lära känna ett på kontinenten för länge sedan försvunnet "stamliv".¹⁵ I Sverige levde folktron, folkliga talesätt, folkdräkter och dylikt fortfarande kvar, där fanns en levande folkkultur, och en gedigen äkta befolkning. Norrland upplevdes då som något än mer ursprungligt och äkta germanskt.

Samtidigt finns det olika grader av fullkomlighet i det norrländska bondeparadiset. Ångermanlänningar och västerbottningar anses ofta ha företrädet bland landskapens befolkningar, detta då ju söderns och städernas negativa inverkan avtog med avstånden. En förklaring till böndernas välstånd och kultiverade nivå i Norrland som anges, är som sagt, att Norrland alltid befolkats av självägande bönder stående på ungefär samma ekonomiska

nivå. Klimatologiska förklaringar till dessa olikheter mellan landskapen ges i Montesquieus efterföljd. Flera resenärer menar att miljön och det lokala klimatet kan förklara skillnader i befolkningens karaktär på olika orter. För att vetenskapligt belägga sina generaliserande påståenden om norrlänningarna brukar sig också resenärerna, i synnerhet under seklets början, av den i samtiden så populära fysiognomiska metoden, dvs. läran om hur ansiktsdragen och kroppsformen återspeglade karaktären. Metoden brukas på ett speciellt sätt, man vet redan hur folket egentligen är, de empiriska iakttagelserna bara bekräftar ens påståenden.

Samerna

Även skildringarna av samerna innehåller en hel del stereotyper. Starkt betonas de saker som skilde samerna, de kringströvande nomaderna, från de bofasta nybyggarna och bönderna. Samerna kan betraktas som antiteser till de bofasta bönderna och nybyggarna, ofta görs direkta jämförelser mellan dessa befolkningsgrupper. Bönderna föredras nästan alltid framför samerna. Samerna skildras vanligen enligt en gammal primitivistisk tradition som påminner om Olaus Magnus' och Carl von Linnés sameskildringar. Denna primitivistiska tradition ser förvånansvärt likadan ut genom seklen, samnen beskrivs som en oskuldsfull vilde, ett totalt okultiverat och ociviliserat naturbarn vilket lever ett fritt, fridsamt, naturenligt och sunt herdelliv. Visserligen har han föga begrepp om något utanför sina fjäll, men det är samtidigt denna okunskap som gör honom nöjd med sin enkla tillvaro. Samerna skildras vanligen som smutsiga och övermåttan slarviga, de försummar t.ex. sina barns uppfostran.

DAS INNERE EINER
LAPPLÄNDISCHEN
HÜTTE

Bild 5. Insidan av en samehydda, en romantiskt färgad genrebild. Bilden är hämtad ur *Från Mälaren till Härjedalen*. Måleriska utsikter tecknade efter naturen av Carl Gustaf Gillberg. Ursprungligen publicerade av J. W. Schmidt, *Reise durch einige schwedische Provinzen* (Hamburg 1801). Ånyo utgivna av Bokförlaget Rediviva (Stockholm 1976).

De kan inte planera sin tillvaro och i likhet med djuren följer de bara sina instinkter. Till karaktären är de precis som barn ostadiga, veka, sorglösa, lättsinniga, lättjefulla och samtidigt lättpåverkade, detta trots att de beskrivs som känslökalla. Flera skribenter ägnar t.o.m. utrymme åt den speciella form av hysteri som de påstår drabbar de nervöst lagda lappkvinnorna.¹⁶

Detta naturbarn uppfattas ibland endast som ett hinder för civilisationens utbredning. von Buch konstaterar förnöjt att de alltmör "likasom tillintetgöres genom förtyning; alla folkslags öde som sträfvat emot kulturen". Han sörjer inte över att de, om utvecklingen får ha sin gång, i likhet med indianerna slutligen kommer att utplånas.¹⁷

Det ges vanligen en negativ beskrivning av samernas utseende, små, knotiga och fula anses de vara. Dock är de lätta och smidiga i kroppen, men besitter ingen kroppslig styrka eller uthållighet. De påstås också vara melankoliska, misstänksamma, buttra och känslökalla. von Hoggué ser i en fysiognomisk betraktelse bara apati och likgiltighet lysa ur deras ansikten.¹⁸ Det är slående hur överens alla skribenter är om hur oöciviliserade samerna är, de befinner sig på ett mycket tidigt historiskt stadium. Även samernas karaktär förklaras utifrån deras omgivande miljö, det hårda klimatet och i synnerhet utifrån deras kringströvande och ostadiga levnadssätt. Henrik Helms ger en i grunden lika negativ beskrivning av samerna som de övriga, han menar dock att de ständigt utsatts för övergrepp, både från statens och nybyggarnas sida, vilket kan förklara de negativa dragen i deras karaktär.¹⁹

Reseskildringarna är alltså i mitt tycke intressanta historiska källor, men inte främst för vad de eventuellt innehåller av faktiska uppgifter om ett lands kultur eller historia. Detta om man nu kan vaska fram förstahands-

fakta ur denna litteratur som inte färgats av skribenternas preferenser eller av deras val av informanter — eller slutligen av den speciella sjuka som tycks drabba alla resenärer, om så endast på en semester till Mallorca, nämligen generaliseringen. Reseskildringarna är i stället av intresse genom vad de säger om sina skribenter och deras världssyn, detta förutsatt att man nu kan uppfatta ett antal reseskribenter som representativa för hur en hel nation betraktar en annan nation. Att 1800-talets tyska Norrlandsresenärer utgjort en viktig källa för den tyska kunskapen om våra trakter kan man nog på goda grunder anta. Den märkliga samstämmighet som dessa texter uppvisar, tyder på att det fanns ett slags tysk Norrlandsbild med ett fåtal fasta inslag. Kanske kan man sammanfatta denna tyska Norrlandsbild på följande sätt: Landskapet var romantiskt och storslaget, t.o.m. överglänsande sydländska sevärdheter. Befolkningen var i sin helhet äkta, naturlig och ursprunglig. Sammen var en ädel vilde som levde ett fritt och hårdande liv. Han var dock ett okunnigt naturbarn, som intellektuellt och känslomässigt stod på en låg nivå. Den norrländska bondebefolkningen däremot var tillräckligt kultiverad för att ha klart höjt sig över vildens nivå, och var t.o.m. ovanligt bildad, men hade samtidigt bevarat den naturliga oskulden, enkelheten, hederligheten och den rena evangelisk-lutherska tron. Norrlänningarnas släktskap med sina tyska bröder betonas, de var ett slags själsfränder i den höga Nord ("Geistesverwandten im hohen Norden"). De var "urgermaner" däruppe i norr, vilka vittnade om en äldre och ursprungligare tid i mänsklighetens historia. Samtidigt kunde de med sin frihet och sitt medborgerliga inflytande ses som förebildliga exempel.

Noter

- 1 Thomas Bleicher, "Elemente einer komparatistischen Imagologie", i: *Komparatistische Hefte*, Heft 2(1980). Detta nummer har temat "Literarische Imagologie-Formen und Funktionen nationaler Stereotype in der Literatur".
- 2 Uno Willers, Ernst Moritz Arndt och hans svenska förbindelser. Studier i svensk-pommersk historiografi och svensk opinionsbildning (Uppsala 1945). E. M. Arndt, "Svenskarne, (Folkskaraktär i allmän öfversigt)", i: *Archiv för Nyare Resor; eller det Intressantaste af Ländernas och Folkslagens Historia* (Stockholm 1811), band 3, häfte 2, s. 180-186 och band 3, häfte 3, s. 244-259.
- 3 Samuel E. Bring, *Itineraria Svecana. Bibliografisk förteckning över resor i Sverige fram till 1950* (Stockholm 1954).
- 4 Adolf Nicklass von Steinkallenfels, "Reise in Schweden und Lieflland", i: *Der Norden* 5, 1944, s. 7.
- 5 Det gör t.ex. Friedrich Wilhelm von Schubert, *Resa genom Sverige, Norrige, Lappland, Finland och Ingermanland, Åren 1817, 1818 och 1820*, band II: *Resa genom Norra Sverige och Lappland* (Stockholm 1825).
- 6 Sverker Sörlin betonar detta intresse för det exotiska och anorlunda i artikeln "Norrländska resenärer", i: *Provins* (1989:4), s. 3-4. Exempel på denna disposition med fjällen och samerna som höjdpunkt ges i "Ein Streifzug durch die schwedischen Provinzen am Bottnischen Meerbusen" (Anonym) i: *Globus. Illustrierte Zeitschrift für Länder und Völkerkunde, Chronik der Reisen und Geographische Zeitung*. Vierter Band (Hildunghausen 1863), s. 65-73. Se även Albert Dulks "Ein Gang durch die Lappmark" i densammes och Georg Hartungs *Fahrten durch Norwegen und die Lappmark* (Stuttgart 1877), Daniel von Hogguér, *Vildmarksliv i Lappland för hundra år sedan* (Stockholm 1928), Carl F. Höge, "Eine Sammelreise nach Schwedisch Lappland vor 45 Jahren", i: *Internationale Entomologische Zeitschrift*, Jahrgang 5 (1911-1912), Nr 13 & 14.
- 7 Charles L. Batten Jr., *Plesurable Instruction. Form and Convention in Eighteenth-Century Travel Literature* (Berkley & Los Angeles 1978), Friedrich Wilhelm von Schubert, *Resa genom Sverige, Norrige, Lappland, Finland och Ingermanland*,

- Åren 1817, 1818 och 1820; band I: Resa genom Södra och Östra Sverige (Stockholm 1823) "Författarens företal", I: "...är närvarande arbete uppkommet, hvares afsigt är att på ett nyttigt och underhållande sätt, teckna naturen och människorna".
- 8 von Hoggué (1928), s. 10.
  - 9 Raoul Granqvist lägger i uppsatsen "Reseskildringens narrativa centrum och periferi", Häften för kritiska studier 2:1989, detta perspektiv på amerikanen Bayard Taylors, Northern Travel. Summer and Winter Pictures of Sweden, Lapland and Norway (London 1858).
  - 10 För exempel på sådana liknelser se von Schubert (1825), s. 46, 68. Ernst Moritz Arndt, Resa genom Sverige år 1804, Del III (Carlstad 1808), s. 64, 36. von Hoggé (1928), s. 95-96. Leopold von Buch, Resa genom Lappmarken och Sverige (Stockholm 1816), s. 39.
  - 11 Arndt (1808), s. 130, skriver om jämtlänningarna: "O Rousseau! här synas den gamla enfalden, oskulden och manliga styrkan vara ännu mera hemmastadda än i Alpernas dälдер. Hvilka beskedliga, okonstlade menniskor!"
  - 12 Granqvist (1989), s. 63.
  - 13 von Buch (1816), s. 84.
  - 14 Jfr Hartung & Dulk (1877), "Vorwort", s. VI.
  - 15 Hartung & Dulk (1877), "Vorwort", s. I.
  - 16 Henrik Helms, Lappland och lapparne. En skildring ur höga norden (Stockholm 1868), s. 91-93.
  - 17 von Buch (1816), citerat s. 28 och s. 56-57.
  - 18 von Hoggué (1928), s. 120-121.
  - 19 Helms (1868), s. 36, 64, 124-130.

INGE LINDSTRÖM och LENA OLOFSSON

Tomtningar och säljakt

De senaste årens fornminnesinventering i Övre Norrland har medfört en enorm ökning av kunskapen om den bottniska förhistorien. Ett av de områden som inventerats har varit den bottniska skärgården. Största delen av detta område upptas av Norrbottens skärgård. Med sina ca 1 500 öar, holmar och skär täcker den en betydande areal. Fågelvägen är kuststräckan bara ca 20 mil. Den starkt flikiga kustlinjen medför dock att, medräknat alla vikar och halvöar, den totala längden blir ca 130 mil. Merparten av skärgården är låglänt och överstiger sällan 25 m.ö.h. Högsta punkten, ungefär 80 m, återfinns vi på Rånön i Kalix skärgård. Den snabba landhöjningen, för närvarande 8–9 mm/år, är påtaglig. Nära hälften av de större öarna och nästan alla mindre har en högsta höjd som sällan överstiger 15 m.ö.h. Flerparten av öarna har således stigit ur havet de senaste 1 000 åren.

Under de gångna arbetsåren, 1984–89, har enbart i skärgården 10 000-tals enskilda lämningar bedömts, klassificerats och noterats på fotokartor. Nästan alla av dessa har en maritim anknytning. Spektrat sträcker sig från förhållandevis sentida lastageplatser till järnåldersgravar och tomtningar. Denna artikel kommer att beröra den kategori av lämningar som tidigare lite allmänt och

oftast också lite oklart betecknats *tomtningar*, och då i synnerhet de tomtningar som knutits till säljakt.

Enklast kan en tomtning beskrivas om en lämning efter en mer eller mindre temporär boning i maritim miljö, bestående av en tilljämning boyta omgärdad av en stenvall. Tomtningen varierar i form och storlek. Den närmast rektangulära är dock vanligast. Största skillnaden mellan en tomtning och en husgrund efter en fiskestuga, som den inte alltför sällan förväxlas med, är att:

- tomtningen i förhållande till husgrunden är mer regelbunden i formen,
- tomtningens vall i allmänhet består av i storlek och form osorterade stenar medan husgrundens består av sorterade,
- tomtningens vall är mäktigare än husgrundens,
- tomtningen bär spår av en enkel härd direkt på marken, medan husgrunden i regel har spismurrest,
- tomtningen har ett stenröjt och tilljämnat bottenplan, husgrunden ett opåverkat, icke stenröjt bottenplan.

Slutsatsen blir att i tomtningen har den naturliga markytan nyttjats som boendeyta. Vallen har utgjort en *yttre* begränsning, en del av en vägg. Husgrunden däremot har ägt ett innergolv som boendeyta. Vallen har utgjort en *nedre* begränsning, en grund. Inventeringsarbetet har medfört att två olika kategorier av tomtningar kunnat urskiljas. Dessa har fått arbetsnamnen *förhistoriska* respektive *historiska* tomtningar. Men de skulle lika gärna, som vi senare kommer att se, kunna kallas *säljaktstomtningar* och *fiskelägestomtningar*.

I utseende och form skiljer sig de två kategorierna något från varandra — de förhistoriska är mer regelbundna än de historiska. Den största skillnaden ligger i deras

höjd över havet, deras läge och de fornlämningskombinationer de uppträder i.

Det är skillnaden i höjd över havet som fått ge beteckningen förhistorisk respektive historisk tomtning. De förhistoriska återfinner man generellt mellan 10 och 20 m.ö.h., medan de senare påträffas på nivåer 2-10 m.ö.h. Eftersom lämningarna är av den karaktären att de vid nyttjandet varit strandbundna går det med landhöjningens hjälp att beräkna en högsta ålder.

De högre belägna tomtningarna bör således kunna dateras till sen järnålder-tidig medeltid. Detta har också bekräftats av C14-dateringar som Noel Broadbent låtit göra inom det vid Umeå universitet pågående salforskningsprojektet.

De lägre belägna bör på samma beräkningsgrunder kunna dateras till slutet av medeltid och en bit in i historisk tid.

De två kategorierna av tomtningar återfinns i skilda lägen. De förhistoriska tomtningarna påträffas oftast på svagt mot öst-sydöst sluttande klapperstensfält utan anslutning till någon form av hamnläge. De är således vända ut mot det öppna havet. Ett flertal av de största tomtningslokalerna är dessutom belägna på de yttersta öarna i skärgården (t.ex. Stor-Rebben i Norrbotten, Grundskatan, Stora Fjäderägg och Snöan i Västerbotten).

Det för väder och vind mycket utsatta läget talar emot att de använts på samma sätt och under samma årstider som fiskelägen. Fiskelägen återfinns vid skyddade hamnvikar, vid sund eller på öarnas läsidor som här i det bottniska området är mot väster till norr. De förhistoriska tomtningarna kan därför inte förklaras med ett fiske under årets isfria månader och detta oavsett om fångsten bestått av fisk eller säl.

Ser man till vilka fornlämningskombinationer de två

kategorierna uppträder i, finner man att det i anslutning till de historiska i regel påträffas båtlänningar och ibland även gistgårdsrösen. De förhistoriska förekommer däremot tillsammans med rösen, stensättningar och olika former av gropar.

Fortsättningsvis skall vi endast uppehålla oss vid de förhistoriska tomtningarna. De undersökningar som gjorts av tomtningar på bl.a. Stor-Rebben, Grundskatan, Stora Fjäderägg och Snöan visar att de ben som påträffats i tomtningarnas härdar företrädesvis härrör från vikaresäl. Vikaresäl har kunnat fångas med nät under hösten, men har även jagats på is. De äldsta skriftliga källorna som rör bottnisk säljakt, 1500-talets salskattelängder, visar att man i dåvarande Västerbotten nästan uteslutande ägnade sig åt "sälfsike", dvs. sälfångst med nät. Detta faktum har Noel Broadbent tagit fasta på när han tolkat ovan nämnda tomtningslokaler. Broadbent anser således att dessa tomtningar använts på hösten för nätfångst av vikaresäl. Han anser sig dessutom kunna knyta en viss bygd till en viss grupp tomtningar. Detta gör han genom att applicera de röktal, som vid 1400-talets mitt uppges för vissa av Lövångers kustbyar. Det i förhållande till Lövånger närbelägna Grundskatan har därför blivit föremål för en sådan modell, där tomtningar från järnålder kopplats till ett vagt rök-begrepp från 1400-talet. Denna modell kan vid en hastig anblick verka anslående, men vid en närmare granskning visar den sig dock ha brister.

Att utifrån ett röktalsbegrepp dra slutsatser om en bygds storlek, antal gårdar och befolkningstal är ytterst vanskligt eller, rättare sagt, omöjligt. Vad den kamerala termen *rök* innebär är ännu för historikerna ett olöst problem. Som det arkeologiska forskningsläget är idag

finns det inga hållbara bevis för en sammanhängande järnåldersbygd i övre Norrland. Att denna ännu obekräftade bygd, vid medeltidens början i en förmodad landnamsperiod, skulle ha varit av samma omfattning som när den vid 1400-talets mitt träder fram i historiens ljus, förefaller än mer osannolikt.

Vad man däremot kan lära av sälskattelängderna är *var* sälfångstplatserna var belägna. Kopplar man dessa uppgifter till vikaresälens ekologiska beteende om hösten visar det att höstfångst med nät skedde inne i vikar (vikaresälen har fått sitt namn av att den gärna går djupt in i vikar), i grunda och trånga "sälhamnar" som lätt kunde spärras av med nät eller vid kända sälstenar, där sälen vilar sig. För att hålla oss till Grundskatan och Lövångersområdet så framgår helt klart att sälfångstplatserna inte uppvisar något samband med tomtningarna på Grundskatan. Fågelvägen är det ca 5 km, enkel väg, mellan dessa platser. Man måste antaga att bytesdjurens tillgänglighet under olika säsonger styrt valet av var ett fångst-/jaktläger skulle anläggas. De förhistoriska tomtningarna kan därför inte förklaras med höstfiske av vikaresäl.

De förhistoriska tomtningarnas belägenhet, på de yttersta öarna i öst-sydöstsluttningar, talar entydigt för att de brukats under vårvintern. Den lokalisering faktorn har varit landvredet och dess goda egenskaper som jaktpass för vikaresäl. Landvredet är det öppna vatten som bildas mellan landfast is och drivis. Dess sträckning är densamma år från år. De huvudsakliga västliga vindar som blåser under vårvintern, medför att landvredet står öppet efter den västra sidan av Bottenviken. I gynnsamma fall sträcker det sig från Holmöarna i syd upp till Norrbottens skärgård. Ingenstans i hela Västerbotten går landvredet så nära land som vid Grundskatan! En ordinär

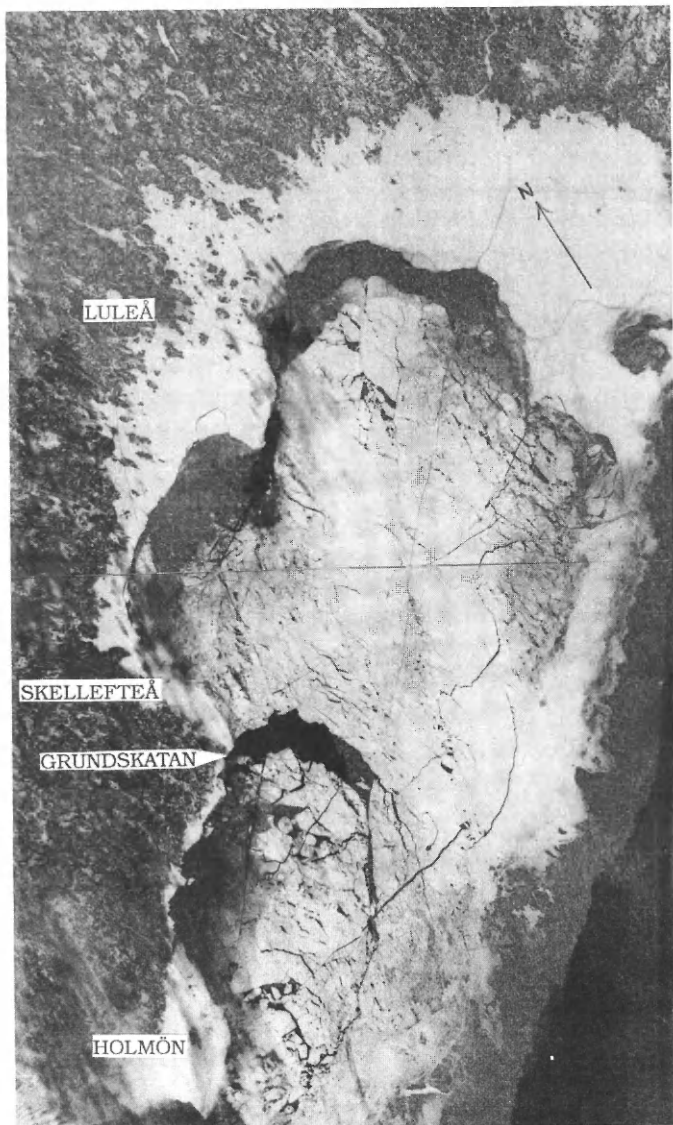

Fig. 1. Landvredet kallas det öppna vattnet mellan landfast is och drivis. I landvredet kunde säljägarna nästan räkna med trygg seglats. Foto: ESA.

vinter är avståndet mellan land och öppet vatten bara några hundra meter.

Från senare tiders fåla, dvs. den rörliga säljakt som under vårvintern skedde med fålbåten som bas bland Bottenvikens isar, vet vi att landvredet var fålmännens "E 4:a" som förde dem till, men också mellan, sälisarna. Denna rörliga isjakt är den jaktform som i 1500-talets sälskattelängder klart dominerar i Österbotten. Deltagan- det var stort — år 1561 t.ex. gav sig sammanlagt 1 000 vuxna män från kuststräckan Pedersöre-Ijo ut i sälisar- na. Från Västerbotten finns inga uppgifter om fåla förrän 1761.

Fälresorna i Österbotten under 1500-talet framstår som mycket väl organiserade och deras ursprung bör kunna föras långt tillbaka i tiden, åtminstone till medel- tid. Orsakerna till fålans uppkomst skulle kunna vara en kombination av organiserad bondeseglation och skeppsteknologiska framsteg. En förklaring skulle också kunna vara att fålan föregåtts av en lägesbaserad jakt. Den största skillnaden skulle då bestå i att "lägret" inte utgjordes av fålbåten utan av en "jaktkoja".

Hemspringare omtalas i Österbotten i 1500-talets säl- skattelängder. Det var en form av lägesbaserad isjakt som bedrevs i den yttersta skärgården. Som bas använ- de männen fiskestugor, utrustningen var densamma som vid fåla förutom fålbåten. Från isbradden kunde jakten bedrivs med en julle i lag om 4-6 man. Denna jaktform kunde vara mer givande än fålan.

Sannolikt kan man bland dessa hemspringare se en kvarleva i hur säljakten under vikingatid bedrevs på de diskuterade tomtningslokalerna. Lokalernas närhet till landvredet gör dem extremt användbara under vårvin- tern, då vikaresälen fött sina kutar på Bottenvikens isar.

Tomtningarna ligger också neddragna i skydd från de under vårvintern förhärskande västvindarna. Att de alltid återfinns i vegetationsfria klapperstensfält har också det en förklaring. Där packas inte snön så djupt och där bildas ingen tjäle. Från tomtningarna hade säljägarna en god överblick över issituationen. Den landfasta isen tjänstgjorde som uppdragningsplats för båtar/kanoter och var samtidigt avstamp för kortare eller längre jaktfärder. Frågan är om inte dessa jaktmäns hemorter bör sökas på östra sidan Bottenviken?

ROGER KVIST

Näringslivet i tre bottniska byar på 1550-talet

Sälfångstens omfattning och utbredning var under femtonhundratalet helt olikartad på vardera sidan om Bottnenviken. Öster om Kvarken dominerade fålan, dessutom förekom en tämligen omfattande jakt på den landfasta isen och nätfångst om hösten. Väster om Kvarken var nätfångsten nästan allenarådande och inga fälresor företogs. Sälfångstens avkastning var också upp till tio gånger större i Österbotten än i Västerbotten.¹ Mot denna bakgrund skall jag ge en bild av näringslivet runt Bottniska viken på 1550-talet. Den exakta kronologin varierar emellertid något beroende på källäget. I centrum står tre kustbyar, nämligen Vuono i Norrbotten, Holmön i Västerbotten och Larsmo i Österbotten.²

Vuono i Norrbotten

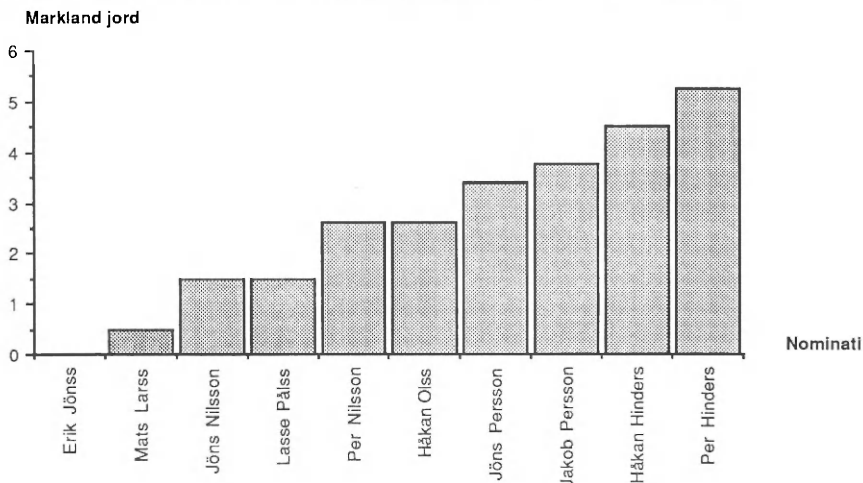
Vuono by är belägen i Tornedalen, cirka 4 km väster om Haparanda. Idag ligger byn två kilometer från havet, men under femtonhundratalet torde den ha legat vid kusten. Byn tillhörde då Torneå socken. Huvudnäringen var

fiske med jordbruk och boskapsskötsel. Pälsdjursjakt var den ledande binäringen. Under 1550-talet ökade både befolkningen och den odlade jorden. Antalet bågaman (besuttna bönder samt vuxna söner och mågar i deras hushåll) ökade i Torneå socken från 355 år 1553 till 421 år 1561. I Vuono ökade antalet bönder (besuttna hushåll) under dessa år från 8 till 10. Vissa år skymtar i källorna också en husman, dvs. en bonde som bodde i utmarkerna och odlade den sämsta jorden. Byns beskattade åker- och ängsareal ökade under perioden från 20 markland 2 öresland till 28 markland 4 öresland. Medeljordinnehavet var 2,5 markland år 1553 och 2,9 markland år 1561.³ En kontinuerlig nyodling ägde alltså rum.

Uppgifter om spannmålsavkastning finns under perioden endast för åren 1557, 1560 och 1561. Kyrkotiondelängden 1557 innehöll 6 bönder som tillsammans erlade 3 1/2 skäl korn i tionde, eller i medeltal 0,58 skäl per bonde. År 1560 hade man erlagt sammanlagt 1 spann, 4 skäl korn i tionde, eller i medeltal 0,7 skäl per bonde. Endast för ett år, 1561, finns en fullständig kyrkotiondelängd bevarad. Detta år erlades drygt 5 1/2 skäl eller i medeltal 0,6 skäl per bonde (då en bonde erlade sitt tionde i penningar). Kornavkastningen verkar överensstämma med böndernas respektive åkerarealer, men är inte särskilt imponerande.⁴

Boskapsskötsel var av större betydelse än spannmålsodlingen. Enligt smörskattelängden 1553 hade 8 bönder 52 kor, eller i medeltal 6,5 kor per gård. Den verkliga spridningen i koegendomen var från 2 djur hos den fattigaste bonden till 13 djur hos den rikaste. Men fångst och framförallt fiske var huvudnäringen i Vuono vid denna tid. Gråskinnstionde erlades av alla bönder i byn, men laxfisket var ännu viktigare. Minst tre, eventuellt

Figur 1. Skatteböndernas jordinnehav i Vuono år 1561. 1 markland = 8 öresland. Ett markland var "så stort att man sår därpå 2 spann korn eller får därpå 8 lass hö". Marklandets storlek motsvarade ca 0,32 ha (Jonsson, I., Jordskatt och kameral organisation i Norrland under äldre tid, Umeå 1971, s. 252, 277). Källa till figuren: Landskapshandlingar, Norrland, Västerbotten, SRA.

fem Vuonobor hade öar där de fiskade lax med nät. Alla i byn fiskade sik, gädda, abborre, mört, öring och siklöja i havet. Träskfisket var däremot nästan obefintligt, någon sälfångst förekom inte heller.⁵

Tydliga ekonomiska skillnader framträder mellan bönderna. Tre jordägande skikt kan iakttagas, se figur 1. De två största bönderna, Per och Håkan Hindersson, stod för mer än en tredjedel av byns sammanlagda jord. Mellanskiktet om 7 bönder ägde tillsammans 65% av jorden, medan den fattigaste skattebonden, Mats Larsson, endast hade 1% av byns jord till sitt förfogande. De som ägde mest jord erlade även de högsta smör-, fisk- och

skinnskatterna. Per och Håkan Hindersson hade jämte Jöns Klockare ypperliga laxfisken i skärgården. De bägge Hinderssönerna var också de enda Vuonobor som beskattades för träskfisken. Det är tydligt att de ekonomiska skillnaderna uppträder i alla näringsgrenar. Den som hade mest åker och äng, hade inte bara flest kor, utan även flest ryssjor och nät samt fångade flest pålsdjur. Det omvända gällde för den minsta gården. Förklaringen kan vara arbetskraftstillgången.⁶

Holmön i Västerbotten

Holmön ligger i västra Kvarken, cirka 8 km från fastlandet och ungefär 33 km öster om Umeå. Vid denna tid tillhörde ön Umeå socken och var en by om 8 hushåll. Dessa livnärde sig på jordbruk och boskapsskötsel i kombination med fiske och sälfångst. Att byn låg på en ö gjorde att jordbruket inte kunde expandera. Åkerarealen stod fast och öns resurser klarade inte någon nyetablering av bönder eftersom den odlingsbara marken redan var tagen i bruk. Enligt jordskattelängden 1551 utgjorde byns skattlagda åker- och ängsareal 30 markland, 4 öresland. Efter jordrevningen 1557 förökades skattetalet till 33 markland, 4 öresland.⁷ Medeltalet per bonde var sålunda 3,8 respektive 4,2 markland. Holmön uppvisade följaktligen inte den befolkningsökning och nyodling som kännetecknade Umeå socken i stort vid samma tid.

Kornskörden 1557-1561 låg av kyrkotiondet att döma på ungefär 18-22 tunnor per år, utom 1557 då den endast uppgick till ca 14 tunnor. År 1558 till exempel erlades 4 spann, 2 skäl i kyrkotionde eller i medeltal 2,25 skäl per gård. År 1553 fanns det 33 kor, 1558 och 1559 52 och 1560 59, eller i medeltal 4,1, 6,5 och 7,4 kor per

gård. Smörtiondet låg 1558-1560 på ca 3 1/2 lispund per år.⁸ Spannmålsavkastningen och antalet kor låg under genomsnittet för socknen, men detta komparerades i hög grad av god tillgång på fisk, främst strömming, och en givande jakt på säl.⁹ Holmön hade tillgång till socknens bästa strömmingsvatten och dess fångster stod i särklass. Inte oväntat fiskade alla Holmöbor. Dessutom var sälfångsten viktig och ön svarade årligen för upp till 25% av Umeå sockens sälfångst. Alla bönder var engagerade i sälfångsten. Årligen fångades 15-26 djur, eller i medeltal ca 19 djur per år 1553-1561. Årsmedeltalet fångade djur per bonde var alltså 2,4 stycken. Jakt på pälsdjur bedrevs däremot i ringa omfattning på grund av de små jaktmarker som stod till förfogande.¹⁰

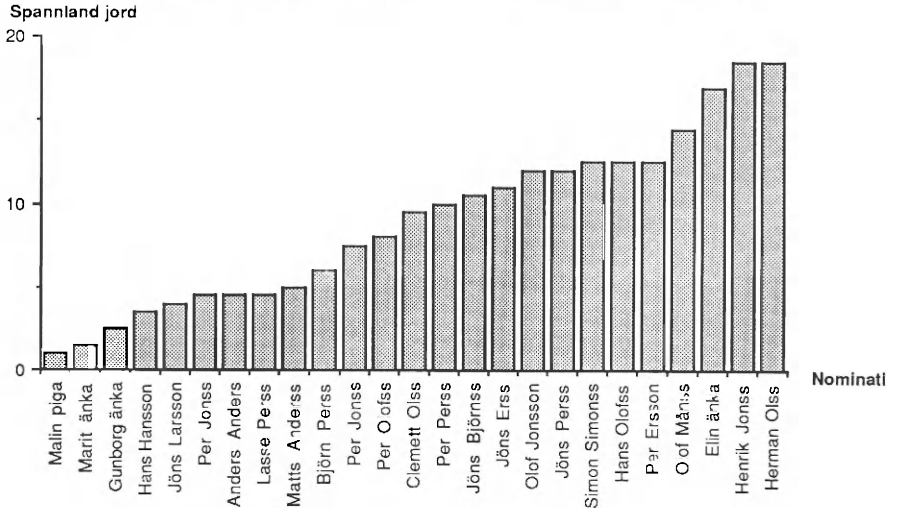
Tre sociala skikt går att urskilja bland de 8 hushållen. Två välbeställda bönder med stora hushåll och differentierat näringsfång intog en särställning på ön. Under dessa återfinns ett mellanskikt av 4 bönder och längst ned 2 fattiga bönder. Denna stratifiering är stabil över perioden. De rika förblir rika eftersom de har möjlighet att fördela sina resurser och arbetsinsatser på olika verksamheter under året, medan de sämre lottade hela tiden tvingas inrikta sig på ett par näringar.¹¹

Larsmo i Österbotten

Larsmo ligger i mellersta Österbotten, ungefär 4 km norr om Jakobstad, på en ö i anslutning till fastlandet. Byn tillhörde vid denna tid Pedersöre socken. År 1549 fanns i Larsmo 26 bönder med 131 hjon (varje barn, piga eller dräng som bonden hade i sin gård eller i vart fall alla av dessa som själv kunde erlagga skatt).¹² Huvudnäringen var jordbruk och boskapsskötsel medan de vik-

tigaste binäringarna var sälfångst och fiske. År 1550 fanns det 23 fullsätsebönder och 1 halvsätsebonde med sammanlagt 121 hjon. Mantalet varierade under perioden mellan 20 och 23 bönder, varav 1 eller 2 var halvsätsebönder. Därtill kom varje år mellan 0 och 3 bönder som inte kunde erlägga skatten. Ett år med goda och kongruenta skattelängder, som 1558, fanns det 21 fullsätsebönder, 2 halvsätsebönder samt 1 som resterade med skatten. Antalet tiondebetalare uppgick detta år också till 24. Antalet hjon i byn varierade under perioden mellan 111 och 126. Medeltalet per gård varierade följaktligen mellan 5,2 och 6,0.¹³ De skattebetalande hushållens antal var alltså i det närmaste konstant liksom antalet hjon per gård.

För den aktuella perioden finns det uppgifter om åker- och ängsareal endast för åren 1558 och 1559. Den uppgick då till 222 1/2 respektive 221 1/2 spannländ eller i medeltal 9,7 respektive 9,6 spannländ per gård. Spannmålsavkastningen kan endast bestämmas för åren 1556 och 1558, då det bara är från dessa år tiondelängder är bevarade. Rågtiondet utgick med 29 respektive 33,9 spann, eller i medeltal 1,3 respektive 1,4 spann per hemman. Korn-tiondet utgick med 30 respektive 30,5 spann eller vid båda tillfällena med 1,3 spann per hemman.¹⁴ Inom Pedersöre socken var jorden minst uppodlad i sjöbyarna, dit Larsmo hörde. Skördeutfallet per hemman var dock betydligt bättre i Larsmo än i de flesta andra sjöbyar.¹⁵ Antalet kor kan fastställas för åren 1558 och 1559. Det förstnämnda året fanns det 143 kor, det sistnämnda 140, eller i medeltal 6,2 respektive 6,1 kor per gård. Larsmos kotal låg under medeltalet per gård för hela socknen, som var 7,2 för år 1558. Men Pedersöreborna höll sig med fler kor per gård än de flesta andra socknar i Österbotten.¹⁶

Figur 2. Skatteböndernas jordinnehav i Larsmo år 1558. Spannlandets storlek motsvarade ca 0,16 ha (Jern, K., Näringsliv och levnadsvillkor i svenska Österbotten från medeltiden till 1800-talets stora nödår, i: Svenska Österbotten, III, Vasa 1980, s. 14). Källa till figuren: Fogderäkenskaper, Korsholms län, FRA.

Fiskerierna belyses av ett flertal skattetitlar. Först för 1556 finns det specificerade fiskeuppbördslängder för Pedersöre socken. De visar, konstigt nog, att ingen tiondeströmning utgick från Larsmo, men väl från Eugmo. Tiondetorr fisk erlades endast av prästerskapet. Lottfisk för en not vardera erlades detta år av alla utom tre av byns bönder. År 1558 var strömmingsfisket det absolut viktigaste, sedan kom fiske av abborre, gädda och id, och något braxen fiskades även.¹⁷ Sälffångsten var mycket betydelsefull i Larsmo. Avkastningen varierade mellan 30 och 110 djur per år för åren 1551-1554, medeltalet per år var 87,5 djur. Årsmedelfångsten per bonde blev alltså 3,6 djur.¹⁸

I Larsmo uppvisas år 1558 en spännvidd i jordägan-
det (mellan 1 och 18,5 spannländ åker och äng), i bo-
skapsägandet (mellan 1 och 14 kor), i rågtiondet (mellan
0,25 och 5,5 spann) och i korntiondet (mellan 0,25 och
3,5 spann). Arbetskraften i bondehushållen visade på en
spännvidd mellan 1 och 11 hjon.¹⁹ Då det statistiskt
kan visas, att det föreligger signifikanta korrelationer
mellan alla dessa faktorer, dvs. att den som ägde mycket
åker och äng också hade tillgång till mycket arbetskraft
och hade en hög spannmålsavkastning, räcker det med
att i det följande utgå från jordtalet när man behandlar
den ekonomiska skiktningen.²⁰

Skatteböndernas jordinnehav i Larsmo år 1558 redovi-
sas i figur 2. Spridningen i jordägan var jämnt och
kontinuerligt från den minste till den störste. Det är där-
för nästan omöjligt att avgränsa de ekonomiska skikten.
Endast när man tar in några ytterligare faktorer utöver
jordägande ser man hur ett topp- och ett bottenskikt
utkristalliserar sig. Fattigast var i vart fall Malin piga
som endast ägde 1 spannländ jord och inga kor, hon ha-
de inget tjänstefolk och utgjorde inget tionde. Sin lilla
jordlott brukade hon nog vid sidan av sin pigotjänst. Se-
dan kom två halvståtesbönder Marit änka och Gunborg
änka. Men steget från Gunborgs 2,5 spannländ till fullstå-
tesbonden Hans Hanssons 3,5 spannländ är inte stort. I
toppen kommer två fålskeppare, Herman Olsson och
Henrik Jonsson med vardera 18,5 spannländ jord. Men
en annan fålskeppare, Olof Jonsson, ägde 12 spannländ
jord och Per Olofsson, som var fålskeppare endast
1556, ägde bara 8 spannländ.

Huvudmassan av bönderna är mycket stabil, endast
någon försvinner och tillkommer under perioden. Men
man kan ana, att det finns en kategori fattiga bönder el-

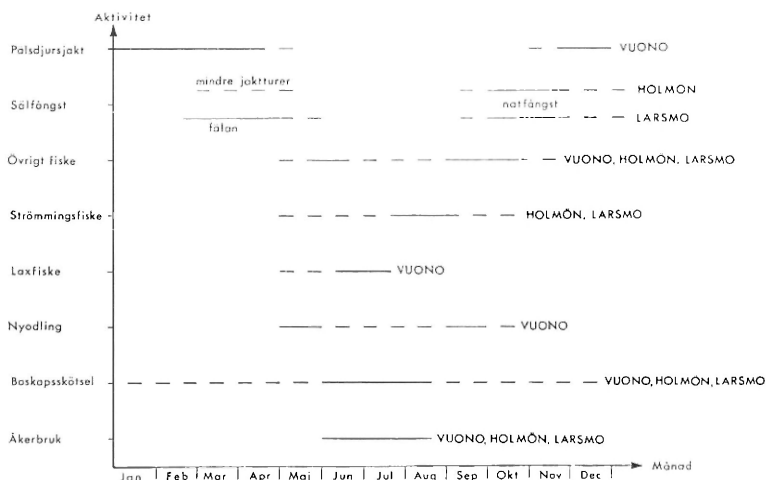
ler husmän som står på gränsen till att överhuvudtaget beskattas. Det är personer som är med i den ena men inte den andra längden, eller med något år och inte andra. De ovannämnda halvsätesbönderna Margit änka och Gunborg änka står på gränsen till dessa. Malin piga hör också dit jämte en Jöns Persson som återfinns i tiondelängden för 1558, men inte i jordeboken vare sig för 1558 eller 1559.²¹

Näringsliv och kalenderår

Näringslivets årscyklar i de tre byarna har sammanställts i figur 3. Jag har utgått ifrån att inga skillnader förelagat mellan byarna i fråga om åkerbrukets och boskapskötselns årstidsvisa fördelning, i vart fall inte i sådan utsträckning så att det kunnat påverka en generaliserad framställning som denna. Åkerbruket bedrevs under sommaren. Under denna årstid vallades boskapen på skogsbete och gav mjölk som kärnades till smör. På vintern sinade korna men ladugårdsskötseln krävde ändå sitt dryga arbete. Nyodlingsverksamhet av någon större omfattning förekom endast i Vuono. Tyngdpunkten bör ha legat på barmarksperioden före och efter den brådas-te jordbrukssäsongen.

Laxfiske i saltsjön bedrevs endast i Vuono, från islossningen till mitten av juli. Istället för laxfiske bedrevs strömmingsfiske på Holmön och i Larsmo, från mitten av maj, under försommaren, sensommaren och hösten. Det övriga saltsjöfisket bedrevs i alla tre byarna i stort sett under hela den isfria delen av året; tyngdpunkten låg på lekfiske vår och höst. Även under övriga delar av året bör fiske efter färsk husbehovsfisk ha förekommit, även under isen. Säl fångst bedrevs endast på Holmön

Figur 3. Årscyklerna i Vuono, Holmön och Larsmo 1550-1561. Källor: Laxfiske i saltsjön (Ekman, S., Norrlands jakt och fiske, Norrländskt handbibliotek, 4, Uppsala 1910, s. 358). Strömmingsfiske (Ekman, S., a.a., s. 329-330). Övrigt fiske i saltsjön (Ekman, S., a.a., s. 310-314). Sälvfångst (Kvist, R., Sälvfångstsätten i Österbotten, Västerbotten och Norrbotten 1551-1570, i: Oknytt 1-2/1988, s. 5-10). Pälsdjursjakt (Ekman, S., a.a., s. 153; Åkerblom, K. V., Pedersöre storsockens historia intill 1865, 1, Jakobstad 1950, s. 142).

och i Larsmo. På Holmön var nätfångsten viktigast, men det förekommer även uppgifter om mindre jakturer på vårisen. Nätfångst bör även ha förekommit i Larsmo. Fälan var dock det viktigaste sälvfångstsättet i denna by. Den tidigare färden tog sin början vid mitten av februari och den senare färden i början av april.

En jämförelse mellan byarna visar, att pälsdjursjakten var en näring som inte kunde förenas med sälvfångsten framförallt inte under vårvintern. Det gick dock att kombinera dessa två näringar efter höstens nätfångst men

Tabell 1. En näringssekonomisk jämförelse mellan Vuono, Holmön och Larsmo 1550-1561.

	<i>Vuono</i>	<i>Holmön</i>	<i>Larsmo</i>
Bönder	10 ^a	8	24
Åker och äng (ha/gård)	0,92 ^b	1,34 ^c	1,43 ^d
Kornskörd (liter/gård) ^h	354 ^a	960 ^e	610 ^f
Rågskörd (liter/gård) ^h	0	0	660 ^e
Kor (per gård)	6,5 ^g	6,5 ^d	6,1 ^d
Sälffångst (djur/gård)	0,0	2,4	3,6

^a1560 ^b1561 ^c1567 ^d1558, 59 ^e1558 ^f1556, 58 ^g1553

^hVid beräkningen av skördens storlek har jag tagit min utgångspunkt i tiondesiffrorna. Jag har därvid utgått från att de österbottniska tiondelängderna upptog allt tionde och utgick med en tiondedel av skörden, medan de västerbottniska tiondelängderna endast upptog kronotiondet som var en trettiondedel av skörden (Calonius, I., Orsakerna till städerna Nykarleby, Jakobstads och Gamlakarleby's uppkomst, Fennia 80:2, Helsingfors 1957, s. 71; Huss, E. G., Undersökning öfver folkmängd, åkerbruk och boskapsskötsel i landskapet Västerbotten åren 1540-1571, Uppsala 1902, s. 66-69). Källor till tabellen: Landskapshandlingar, Norrland, Västerbottens län 1551-1561, SRA; Fogderäkenskaper, Korsholms län 1550-1559, FRA; Markinhulta, G., Näringarna i Vuono 1552-1561. Umeå universitet, Historiska institutionen, otryckt B-uppsats ht 1988; Falck, M., Näringarna på Holmön 1551-1561. Umeå universitet, Historiska institutionen, otryckt B-uppsats ht 1988.

före vårens fälfärder. Domboksuppgifter visar att det även förekom jakt i Larsmo, men jag har bedömt att den inte varit av större omfattning.²² Det laxfiske i saltsjön som förekom i Vuono bör däremot inte ha inkräktat

Tabell 2. Näringsstrukturerna i Vuono, Holmön och Larsmo 1550-1561.

	<i>Vuono</i>	<i>Holmön</i>	<i>Larsmo</i>
Huvudnäringar	Fiske Jordbruk och boskapsskötsel	Jordbruk och boskapsskötsel	Jordbruk och boskapsskötsel
Binäringar	Pälsdjursfångst	Fiske Sälfångst	Fiske Sälfångst
Åkerareal	Expansion	Stagnation	Stagnation?

Källa: Landskapshandlingar, Norrland, Västerbottens län 1551-1561, SRA; Fogderäkenskaper, Korsholms län 1550-1559, FRA; Markinhulta, G., Näringarna i Vuono 1552-1561. Umeå universitet, Historiska institutionen, otryckt B-uppsats ht 1988; Falck, M., Näringarna på Holmön 1551-1561. Umeå universitet, Historiska institutionen, otryckt B-uppsats ht 1988.

på tiden för sälfångstens bedrivande, då det ägde rum mellan höstens och vårens sälfänge.

Näringsliv och ekonomisk struktur

En enkel jämförelse av näringslivet i de tre byarna kan göras med hjälp av några ekonomiska nyckeltal i tabell 1. Näringsstruktur och förändring i de tre byarna redovisas i tabell 2. Vuono och Holmön hade ungefär lika många bönder, medan Larsmo hade mer än dubbelt så många. Den ledande åkerbruksbyn var Larsmo, men boskapsskötseln var lika utvecklad i alla tre byarna. Vuono genomgick tack vare nyodlingen en tillväxt av både gårdar och jordbruksareal under perioden, medan Larsmo

och framförallt Holmön stod stilla. Tyngdpunkten i näringslivet låg i Vuono på fiske med jordbruk och boskapskötsel, på Holmön och i Larsmo på jordbruk och boskapskötsel. Men alla byarna levde i stor utsträckning på vad havet gav. Lax och sik fångades i stor mängd i Vuono, medan tyngdpunkten på Holmön och i Larsmo låg på strömmingsfiske och sälfångst. Sälångsten på Holmön var omfattande trots att ingen fåla förekom. Öns belägenhet långt ute i Kvarken var här av betydelse. Ingen sälfångst ägde rum i Vuono, men fångst av pälsbärande djur som ekorre, utter och räv spelade en viktig roll.

Den ekonomiska skiktningen bland bönderna visar ett likartat mönster i de tre byarna. Ett litet toppskikt och ett lika litet bottenkikt framträder tydligt. Däremellan ligger ett stort mellanskikt med tydliga skillnader mellan bönderna inbördes. Det går emellertid inte att närmare uppdelat detta skikt då ägospridningen var jämn och kontinuerlig. Under böndernas skikt fanns i vart fall i Vuono och i Larsmo en klass husmän som bara skymtar i källmaterialet. Den ekonomiska skiktningen är typisk för ett dynamiskt samhälle med fria bönder. I en feodal ekonomi med livegenskap skulle däremot alla bönder ägt lika mycket jord.

Noter

- 1 Kvist, R., Klimathistoriska aspekter på sälfångsten i Österbotten 1551-1610, i: *Bottnisk kontakt IV*, Skellefteå 1989, s. 86-95; Kvist, R., *Sälfångstsätten i Österbotten, Västerbotten och Norrbotten 1551-1570*, i: *Oknytt 1-2/1988*, s. 4-14.
- 2 För Vuono och Holmön bygger framställningen på två uppsatser i historia som Gunnar Markinhuhta och Markus Falck skrivit med artikelförfattaren som handledare. — Deras pri-

- märuppgifter härrör från Landskapshandlingar, Norrland, Västerbotten, SRA.
- 3 Markinhuhta, G., Näringarna i Vuono 1552–1561. Umeå universitet, Historiska institutionen, Otryckt B-uppsats ht 1988, s. 2–3, 14–15, 17–18, 27–28.
  - 4 Se Markinhuhta, G., a.a., s. 19–20. — I Torneå var 1 spann = 3 skäl. Ett Torneskäl skall ha motsvarat 20,37 liter (Jonsson, I., Jordskatt och kameral organisation i Norrland under äldre tid, Umeå 1971, s. 284).
  - 5 Se Markinhuhta, G., a.a., s. 20–21, 28–30.
  - 6 Se Markinhuhta, G., a.a., s. 30–31.
  - 7 Falck, M., Näringarna på Holmön 1551–1561. Umeå universitet, Historiska institutionen, Otryckt B-uppsats ht 1988, s. 10–11, 24.
  - 8 1 tunna = 2 spann, 1 spann = 4 skäl i Umeå. Ett Umeskäl skall ha motsvarat 15,28 liter (Jonsson, I., a.a., s. 284). Ett lispund kan ha motsvarat 6,866 kg (Jansson, S. O., Måttordbok. Svenska måttstermer före metersystemet, Stockholm 1950, s. 44–45).
  - 9 Se Falck, M., a.a., s. 11–12, 24.
  - 10 Se Falck, M., a.a., s. 17–18, 24–25.
  - 11 Se Falck, M., a.a., s. 25.
  - 12 Åkerblom, K. V., Pedersöre storsockens historia intill 1865, I, Jakobstad 1950, s. 14.
  - 13 Fogderäkenskaper, Korsholms län 1550–59, FRA.
  - 14 1 spannland utgjorde 0,16 ha (Jern, K., Näringsliv och levnadsvillkor i svenska Österbotten från medeltiden till 1800-talets stora nödår, i: Svenska Österbotten, III, Vasa 1980, s. 14). Den österbottniska spannen kan ha varit lika stor som Stockholmsspannen, eller 47 liter (Jansson, S. O., a.a., s. 78–79).
  - 15 Fogderäkenskaper, Korsholms län 1556, 1558, 1559, FRA; Åkerblom, K.V., a.a., s. 41, 64.
  - 16 Fogderäkenskaper, Korsholms län 1558, 1559, FRA; Åkerblom, K. V., a.a., s. 107, 109.
  - 17 Fogderäkenskaper, Korsholms län 1556, 1558, FRA.

- 18 Fogderäkenskaper, Korsholms län 1551-54, 1556, 1557, FRA.
- 19 Fogderäkenskaper, Korsholms län 1558, FRA.
- 20 Se Kvist, R., Sälvfångstens roll i den lokala ekonomin. Österbotten och Västerbotten 1551-1610, Center for Arctic Cultural Research. Research Reports, 18, Umeå 1990, s. 41.
- 21 Fogderäkenskaper, Korsholms län 1550-1559, FRA.
- 22 Sommaren 1546 bötfälldes en man från Larsmo för "otidig skogsgång" (Åkerblom, K. V., a.a., s. 142).

SVEN GAUNITZ

Bottenhavsområdet i världsekonomin

En betraktelse över den ekonomiska
efterblivenhetens problem i en
européisk utkant 1600–1900¹

Alla vet vi, att England och kontinenten började importera stora mängder virke från Bottenhavskusten vid mitten av 1800-talet. Dessförinnan hade både handeln och personkontakterna med den västeuropeiska marknaden varit obetydliga. I själva verket hade vad vi nu brukar kalla Övre Norrland länge varit den mest efterblivna regionen i Östersjöområdet. Det låg helt vid sidan av de internationella handelsvägarna. Hur kunde det komma sig, att dess resurser blev så attraktiva just under frihandels blomstringsperiod?

Den ekonomiska efterblivenhetens problem

Jag skall försöka ge ett svar på den frågan med hjälp av en teori, som använts i större sammanhang. Den kallas "efterblivenhetens fördelar". Den brukar användas för att förklara hur det gick till, när den industriella revolutionen spreds från sitt centrum i England till resten av

Europa. Den koncentreras på vilka fördelar och nackdelar som de länder hade, som låg sent i utvecklingskedjan. Teorin har utvecklats av Alexander Gerschenkron med avseende på industrialiseringens spridning i Europa under 1800-talet. Den bygger på tanken att industrialisering, och kanske ekonomisk utveckling överhuvudtaget, kräver en väl anpassad ekonomisk och social organisation för att komma till stånd. Det räcker alltså inte bara med lämpliga naturresurser och teknisk fallenhet, så som våra gamla läroböcker gärna ville ha det. Vad som skedde spontant och privat i industrins hemland, England, kunde enligt Gerschenkron åstadkommas effektivare om man utnyttjade föregångarens erfarenheter och drog lärdom av dem. Framför allt var det viktigt att införa nya institutioner, t.ex. banker och penningväsende, och nya lagar, samtidigt som man genomförde en teknisk modernisering, och här måste staten spela stor roll.²

Detta är ett institutionellt angreppssätt. Det betyder, att historikern studerar de institutioner som förvaltar och fördelar resurserna i samhället. Ju effektivare de fungerar, desto större blir produktionen och desto snabbare blir den ekonomiska tillväxten. På kort sikt kan det vara svårt att urskilja förändringarna, men i det långa tidsperspektivet kan vi se, hur resurs efter resurs görs tillgänglig för marknadsekonomin. För Gerschenkron gällde det framför allt att studera de samhällsförändringar som krävdes för att modernisera hanteringen av arbetskraft och kapital. Han visade att staten spelade stor roll i många avseenden, större ju mer efterblivet ett land är. Behovet av institutionella förändringar var emellertid också påtagligt när det gällde att kunna utnyttja naturresurser i avlägsna regioner, t.ex. Östersjöområdets skogar.

Ett av de mer intressanta exemplen på resonemang

om "efterblivenhetens fördelar" har gjorts av en yngre kollega till Gerschenkron, Lars Sandberg. Han försökte visa att Sveriges snabba ekonomiska tillväxt under senare delen av 1800-talet berodde på den mångomtalade svenska läs- och skrivkunnigheten, alltså på "vår" relativt höga bildningsnivå. Detta var en fördel, sett i det internationella konkurrensperspektivet. Däremot var det ont om kapital i Sverige och marknadsekonomin var även i övrigt klen utvecklad. Sandberg påstod alltså att vår kunnighet, manifesterad i den relativt höga utbildningsnivån, gjorde att vi kunde utnyttja de andra resurserna som vi hade mer effektivt. Han använde sig alltså av tanken att obalans i tillgången på produktionsfaktorer vid en tidpunkt skulle kunna förklara hur tillväxten utvecklade sig i fortsättningen.³

När det gäller regional utveckling, kan vi ofta finna en spänning mellan vad som är önskvärt från nationens synvinkel och regionernas. Vissa regioner prioriteras i det nationella sammanhanget, andra lämnas åt sig själva. Det sker i stor utsträckning genom statliga åtgärder, och rent generellt kan vi se, att dessa oftast syftar till att modernisera den regionala ekonomin, dvs. bringa den i takt med den nationella och ofta även med världsmarknaden. Målet har emellertid sällan varit en total omvandling och likformighet, utan staten nöjer sig med att ingripa där det behövs, t.ex. för att få fram skattepersedlar eller exportvaror till konkurrenskraftiga priser. Statens uppgift i den regionala ekonomin är vanligen just denna: att bygga ut transportleder och skapa förutsättningar för ändamålsenliga organisationer. Med andra ord, företag.

I detta sammanhang vill jag använda begreppet "relativ efterblivenhet". Det är möjligen ologiskt — efterbliven är man alltid i relation till någon annan. Men det behövs

för att markera, att det är en regions ställning inom ett visst system, t.ex. en nation, som bestämmer dess funktion och det intresse som centralmakten visar den, inte dess globala position.

Det är lätt förståeligt, att det utländska intresset för den efterblivna Bottenhavsregionen var litet under större delen av perioden 1600–1900. Under de första århundradena dominerade staden Stockholm och dess köpmän handeln och sjöfarten. Flera av dessa köpmän var naturaliserade utlänningar. Under sågverksindustrins blomstringstid fick lokala köpmän snart stort inflytande. Det betyder att den västeuropeiska efterfrågan på timmer skapade en självständig industri- och köpmannaklass i de nordsvenska städerna och på så sätt befriade regionen från huvudstadens dominans.

Kontrasten mot den tidiga utvecklingen längre söderut, vid Finska viken, är slående. Där nådde den västeuropeiska efterfrågan på virke fram redan på 1600-talet och ledde till urskogsexploatering. Läsaren vill kanske invända, att det finns flera påtagliga fysiska förhållanden som gör Bottenviksområdet jämförelsevis svårtillgängligt. Klimatet skapade svårigheter för jordbruk och sjöfart i dess kustområde och än större i inlandet. Dessutom fanns det mycket litet genomfartstrafik till upplanden i norr. Bottenviken var på så sätt ett stängt hav, där alla farleder slutade. Detta berodde dock inte enbart på de geografiska förhållandena.⁴

Bottenhavsområdet som en öppen marknad

Bottenhavsområdet hade nämligen inte alltid varit en återvändsgränd för handeln. Hur mycket de fysiska hindren betyder beror på vilken handel som man vill bedriva

och vad den syftar till. Varor som pälsverk såldes på marknader i Torneområdet redan under medeltiden, och redan då skedde en kolonisation i de svenska och finska kustområdena. Den understödde framväxten av de nordliga marknaderna. Huvudriktningen för dessa nordliga handelsvägar, särskilt för skinnhandeln, gick inte utmed Bottenhavskusterna utan norrut mot Norra Ishavet eller sydostvärt utmed finska och ryska insjöleder. Här uppe i norr fanns en verkligt fri marknad, där svenskar, finnar, ryssar, samer och norrmän möttes. Gränserna mellan rikena var flytande, och ingen stat mäktade driva igenom sina egna intressen fullt ut.⁵

I synnerhet under Gustav Vasas och hans söners regeringstid försökte svenskarna att utveckla Tornehandeln och dra till sig ryska varor. Slutmålet var emellertid mer vittsyftande än så. Det var att ta kontroll över den ryska Ishavshandeln. Därför gjorde svenskarna anspråk på en del av den nordskandinaviska kustlinjen och inlandet däremellan och ned till Bottenviken. Denna politik misslyckades dock, och i freden vid Stolbova år 1617 godtog svenskarna de rådande förhållandena i norr. Däremot vann de fördelar vid de centrala handelsvägarna in i Ryssland genom Finska viken.⁶ Med tanke på de villkor som då rådde för land- och sjökrig kunde denna utgång förutses. Flottan var tekniskt överlägsen armén, och sjötransporter var effektivare än landtransporter. Det skulle ha varit ytterligt dyrbart att upprätta och vidmakthålla en försörjningsled på land från Torneå upp till en flottbas vid Norra Ishavet. Det var fullt möjligt att kontrollera havet med det manskap och den militära styrka som då stod till förfogande, men det var totalt omöjligt att kontrollera ett till stora delar obebott land. Från denna tid accepterade man därför landgrän-

ser mellan Sverige/Finland, Ryssland och Danmark/Norge.⁷

Vad skulle ha krävts för att redan vid denna tid dra in Bottenhavsområdet i den internationella marknaden? Svaret ges av mitt tidigare resonemang. Det hade behövts att dess fysiska resurser hade utnyttjats med en mer avancerad teknik än den som fanns tillgänglig där. Detta skulle bara ha kunnat ske genom stora investeringar koncentrerade till vissa platser, t.ex. vid stora metallfyndigheter, eller spridda över hela området. Med tanke på de resurser och den folkmängd som fanns där kunde man inte vänta att en sådan utveckling kom igång av sig självt i regionen, och inte heller kunde man vänta sig tillräckligt stora investeringar så länge som det fanns andra, mer lättutvecklade regioner att gå till. Under sådana omständigheter återstod endast att hoppas på staten. Staten ensam hade resurser nog för att finansiera utvecklingen och göra den lönsam och på så sätt få i gång tillväxten.

Regleringar för kommersialisering och kontroll

Stockholm och Åbo, våra två huvudstäder, hade länge försökt få kontroll över Bottenhavshandeln, och detta bekräftades genom en sjöfarts- och handelslag från år 1636, som befallde alla städerna i området utom Gävle att låta sin handel och sjöfart söderut gå över huvudstäderna. De två städerna ville naturligtvis stärka sin ekonomiska ställning, och vad som var till deras fördel sammanföll med den svenska kronans arbete för att modernisera sin skatte- och finanspolitik och gynna handel och industri. Allt eftersom tiden gick blev emellertid kronan mer och mer engagerad i krig i öster och söder, och

de nordliga handelsrutterna fick relativt mindre betydelse. I detta nya nationella perspektiv tycktes de föga utvecklade områdena i norr allt mindre intressanta. Under tiden passade grannstaterna på att skaffa sig fastare kontroll där, och det ledde till att de gamla handelsvägarna stördes och avbröts. De användes dock ända fram mot nutiden för det lokala behovet. Det var inte förrän vid denna tid, som Bottenviken verkligen blev ett stängt hav, handelsmässigt sett odugligt till något annat än ett uppland till stapelstäderna i söder.

Vi vet ganska litet om effekterna av de olika restriktioner, som vi sammanfattar under beteckningen "det bottniska handelstvånget". Vi vet att den ekonomiska utvecklingen var långsam i regionen under större delen av 1600-talet. Folkmängden stagnerade och kolonisationen upphörde, och de nygrundade städerna vid kusten fick stora problem. De gav länge intryck av att vara bond- och fiskarbyar snarare än handelsstäder.⁸ Men denna tillbakagång delade området med stora delar av den svenska landsbygden, och det finns goda skäl till att skyl- la den på utmattning under stormaktstidens långa krigs- period. Handelstvånget i sig, eller andra ingrepp mot lokal handel och sjöfart, kan inte ha varit den avgörande orsaken.

Lägg märke till att sådana statliga åtgärder som handelstvånget syftade till att fånga upp och kontrollera handeln i de avlägsna regionerna. Däremot syftade de inte till att utveckla deras ekonomi. De skulle omfördela tillgängliga resurser snarare än skapa ny tillväxt.

Konflikten mellan statlig politik och regional resursanvändning framträder i tidens skogslagstiftning. Järntillverkningen var landets mest expansiva industri, och den var särskilt inriktad på export till England. Lagarna

gynnade de gamla bergslagerna i Mellansverige på många sätt. Bottenhavskusten betraktades som ett reservområde, som skulle kunna användas för framtida utveckling. I Hälsingland skapades ett nytt och livskraftigt produktionsområde på 1600- och 1700-talet. Längre norrut utvecklades bruksnäringen långsammare. Där visade det sig, att de lagar som skulle säkra tillgången på kolved för bruken blev till hinder för andra näringar, t.ex. produktionen av tjära, skeppsvirke eller handsågade bräder.

Det ligger i sakens natur, att de föreskrifter som gynnade bruksnäringen också gynnade de redan etablerade företagen. De flesta av de nya järnbruk som startades i norr ägdes och leddes av folk från Bergslagen och Stockholm. Bland dessa märktes t.ex. de två irländare — med svenskt medborgarskap — som år 1765 grundade bruken i Olofsfors och Robertsfors, Robert Jennings och John Finlay. Efter en tid överlät de dem på andra köpmän i Mellansverige. Dessa båda herrar drev den största järnexporten från Stockholm vid denna tid och ägde Gimo bruk i Uppland. De tog för sig av väldiga råvaruresurser. Även för den som kan västerbottnisk geografi kan det vara värt att påpeka, att det inte fanns ett enda konkurrerande järnbruk och bara några få små sågverk på en kuststräcka av mer än 30 mil.⁹

Vad som skulle ha kunnat hända i Bottenhavsområdet vid denna tid om staten hade infört andra regler för användningen av skogarna kan vi föreställa oss med hjälp av ett exempel från 1600-talet.¹⁰ I de då nyligen erövrade landskapen Ingermanland och Norra Kexholm uppmuntrade den svenska kronan sågverksindustrin och framför allt genomfartshandeln från de närliggande ryska provinserna. Skogarna gjordes tillgängliga för såg-

verksägare och skatter och tullar hölls jämförelsevis låga. Detta ledde till att man införde en ny teknik, som höjde kvaliteten på virket och ökade mängden producerad vara. Det var de s.k. holländska sågarna, som började användas i Ingermanland på 1660-talet. De spreds till den sydfinska kusten något efter 1700 och nådde norra Sverige på 1740-talet, då en Rigafödd sågverksbyggare, Kramm, byggde den första sågen i Kramfors. Sannolikt som ett resultat av den nya tekniken ökade produktion och export av sågat virke snabbt från området vid Finska viken.

Ur köparländernas synvinkel innebar detta, att holländarna fann en ny marknad för sig och kunde effektivisera den genom att införa sin nya teknik. Däremot stannade britterna kvar i Norge, som behöll sin position som den största nordiska marknaden för trävaror. Den holländska efterfrågan var den direkta orsaken till att exporten från Finska viken ökade, och den svenska politiken var en nödvändig förutsättning för att detta skulle kunna ske. Detta är dock inte detsamma som att påstå, att samma politik tillämpad på Bottenviksområdet skulle ha gett samma resultat. Efterblivenheten där var mer djupgående än så.

Agrar och industriell kolonisation i statens hägn

Med 1700-talet förändrades den svenska kronans ekonomiska och politiska intresseinriktning. Detta fick betydelsefulla följder för Bottenhavsområdet. Några tidigare införda regleringar lättades upp, t.ex. det bottniska handels tvånget, medan andra skärptes. Vi kan nu tala om en målmedveten näringslivspolitik. Staten inriktade sig på att skydda och uppmuntra sin egen handel och

produktion på alla sätt med privilegier, subsidier, regleringar, och nyodling och kolonisation uppmuntrades. I många länder propagerade man för att utveckla sig inom sina egna, redan givna gränser. En sådan slogan passade väl in på den svenska situationen efter det att landet hade förlorat sina provinser på andra sidan Östersjön efter Karl XII:s krig. Tegnér formulerade, med hjälp av realpolitiskt mer medvetna akademiker, denna tanke hundra år senare och efter ännu en landförlust: "att inom Sveriges gränser erövra Finland åter".

Några av de många lagar och förordningar som utfärdades efter 1720 blev särskilt betydelsefulla för utvecklingen av norra Sverige. Först och främst var det de som reglerade upptagandet av nybyggen och anläggandet av holländska sågar. De introducerades på 1730- och 1740-talet. De utlovade privilegier i kronans skogar till sågverksägarna och gratis land till nybyggarna. Vidare upphävdes det bottniska handelstvånget år 1765 vad gäller svenska fartyg. Det dröjde dock till år 1812, innan Bottnhavshamnarna kunde välkomna utländska fartyg.

Det har förekommit många meningsutbyten om betydelsen av handelstvånget. Flera debattörer har sett det som ett bevis för den svenska regeringens koloniala attityder gentemot Nordsverige och Nordfinland. Redan Eli Heckscher visade att handeln från båda kusterna hade varit liten år 1765 och förblev så fram till 1808, även om den hela tiden växte. Av det drog han slutsatsen att lagstifningen inte hade betytt särskilt mycket för utvecklingen på den svenska sidan men haft viss betydelse på den finska, där handelsvolymerna närmade sig 10% av Östersjöhandeln år 1808. Flera andra forskare har kommit till liknande slutsatser. De har bland annat påpekat, att köpmännen i de nordsvenska kuststäderna var kapi-

talsvaga och därför inte gärna hade kunnat driva handel i mycket större omfattning än de gjorde, även om det hade varit tillåtet.¹¹

Om vi granskar handelns utveckling efter 1765 lite närmare, finner vi flera tecken som stöder vårt antagande om en djupgående efterblivenhet i norra Sverige. Först och främst var handeln obetydlig, ca 2% av Östersjöhandeln år 1765 och ca 4% år 1808. Själva obetydligheten tyder på låg kommersialiseringsgrad i regionen. För det andra kan vi konstatera, att exporten ökade men inte importen. Antingen det skall tolkas som brist på köpkraft eller enbart brist på lokala köpmän, som kunde ta hand om och utveckla importhandeln (som i stället lämnades åt Stockholmsköpmän och registrerades i Stockholm), är det ett tecken på låg utvecklingsgrad och alltför små marknader. Slutligen hade området vanligen importöverskott både från Stockholm och finska Bottenhavskusten. Det förra tyder på den mellanhandsfunktion som nyss antytts, det senare förklaras av livsmedelsimport, framför allt spannmål. Det visar att den svenska sidan inte var självförsörjande på livsmedel.

Även om nu handel och industri var obetydliga näringar, växte de. De bidrog därigenom till att sprida penningekonomin. Produktionen av sågade trävaror steg med nästan 50% från 1755 till 1812 (från 65 000 till 96 000 tolfter). Största förändringen kom på de nordligare delarna. Det mesta skeppades till Stockholm eller direkt till Sydeuropa, inte till Nordsjöområdet. Likaså ökade järnproduktionen, men främst vid den sydligare kuststräckan.¹²

De åtgärder som staten vidtog för att få fart på utvecklingen av de traditionella svenska näringarna var effektiva. Många av dem syftade till att komma till rätta med

befolkningstrycket söderut i landet. Kolonisationslagarna underlättade bosättning i de oexploaterade områdena, fastställde villkoren för nybyggarna och subventionerade dem genom skattefrihet i mellan 15 och 25 år.

Antingen det berodde på lagarna i sig, på de mer positiva attityder som de reflekterade eller på gynnsammare ekonomiska omständigheter i största allmänhet, uppstod det en våg av nybyggesanläggningar från 1740-talet och framåt. Den ledde till att de bästa odlingsområdena hade tagits i anspråk ungefär 1800 eller 1810. Kolonisationen åtföljdes helt naturligt av en snabb folkökning, snabbare ju längre norrut vi kommer.

Sågverksprivilegierna garanterade ägarna tillgång till en viss mängd timmer till lågt pris. Tilldelningen per sågverk var liten, men den traditionellt försiktiga attityden till skogsavverkningar gjorde att det krävdes mycket stora arealer. Därför spreds de nya sågarna ut efter hela kustlinjen. För att få privilegier skulle de vara av den holländska finbladiga typen. På så sätt bidrog staten till att införa denna nya teknik i stor skala.

Det är helt klart att dessa åtgärder stimulerade utvecklingen i Norrland. De visade att myndigheterna numera erkände att järnindustrin växte långsammare än på 1600-talet och att marknaden för trävaror ökade. De kan också ses som en återspeglning av att en del av urskogarna i öster hade gått förlorade vid fredstraktaterna. Detta gjorde Norrlandsskogarna relativt sett mer intressanta för den svenska statsmakten.

Samtidigt pågick ett annat stort äventyr, eller vad vi i dag skulle kalla "projekt", nämligen kartläggningen av markerna, resurserna och befolkningen i hela landet. Som vi alla vet är registrering och kartläggning de effektivaste metoderna för att få kontroll över resurserna och

bestämma, hur de skall utnyttjas. Visserligen hade dessa åtgärder pågått ända sedan medeltiden, praktiskt taget ända sedan skrivkonsten infördes, men nu accelererade de. Till en början stannade det vanligen vid översiktliga beskrivningar av kartbilden och resurserna, och de syftade till att spåra upp utvecklingsbara objekt i största allmänhet. Gemene man stötte på dem vid skiftesförrättningarna, men dessa hade ännu inte börjat på allvar i norra Sverige.

Ett exempel som visar på hur myndigheterna försökte balansera de regionala intressena inom landets gränser var den första lättningen i det botteniska handelstvånget. Den gjordes år 1741 och innebar att fartyg fick gå från Bottenhavsstäderna med virke till Östergötland och Skåne och därifrån tillbaka med spannmål. Det förnuftiga i detta arrangemang kan förmodas ha varit lättare att inse i huvudstaden än i provinsen. Omsorgen om livsmedelsförsörjningen ledde till att spannmålsexport var förbjuden ända till år 1828, när också Mellansverige hade blivit ett överskottsområde.¹³ Handelstvången var alltså åtgärder som drabbade många delar av landet. De ingick i en övergripande regional fördelnings- och kommersialiseringspolitik. Till syvende och sist syftade denna politik till att öka de resurser som stod till statens förfogande.

Utvecklingen av handel och sjöfart under 1700-talet

Fyra femtedelar av den totala sjöfarten gick till Stockholm, ca 10% till Gävle och resten till utlandet. Trä, tjära och stångjärn var de viktigaste exportvarorna, och järnmalm för bruken utgjorde den största importen, i volym räknat.¹⁴ Detta gav bruksägarna stort inflytande, och de kunde lätt konkurrera med andra köpmän, både de fåta-

liga norrlänningarna och mellansvenskarna. Bruksägarna hade en självständig ställning. De stöddes av bergskollegium, och de hade goda förbindelser med Stockholm.

Till skillnad från bruk och sjöfart ägdes sågverken åtminstone delvis av lokala köpmän.¹⁵ Kapitalbehovet var mindre, och yrkeskunskapen fanns ofta till hands på platsen. Därför var det också lättare att överföra effekterna av denna närings tillväxt till den lokala ekonomin.

I diskussionen om den lokala utvecklingen vid de svenska Bottenhavskusterna har man ibland hänvisat till den speciella handel som bedrevs i form av bondeseglation och sörköreri.¹⁶ Båda delarna var väl anpassade till de långa avstånden och den kalla väderleken i Norrland. Bönderna från den norra delen av området tilläts segla sina egna små fartyg till marknadsstäderna i Mellansverige med sina egna varor. Sörkörarna transporterade i stället sina varor med släde eller kärra. De kom främst från mellersta Norrland. De transporterade pälsverk, fruset kött — t.ex. ripor — hemvävt linne och jordbruksprodukter. De volymer det gällde var små, och de kan inte jämföras med den kommersiella sjöfartens transporter. Vi får i stället se dem som ett tecken på att det fanns brister i den kommersiella organisationen. Om den hade fungerat som myndigheterna tänkt sig, skulle bönderna ha handlat med köpmännen i närmaste stad, som i sin tur hade förbindelse söderut, om det behövdes. Nu föredrog bönderna att på egen hand organisera sin handel och sina transporter och driva den direkt med de centrala marknadsplatserna.

En jämförelse med den finska Bottenhavskusten visar att jordbruket var mer utvecklat där. Det producerade ett överskott för avsalu. Folkmängden var större, och det

fanns en väl organiserad produktion och handel med tjära, som hade flyttat dit när annan produktion, t.ex. av sågade trävaror, hade trängt ut tjäran från södra Finland. Handeln med spannmål, tjära och konsumtionsvaror utgjorde grundvalen för en mer utvecklad kommersiell ekonomi än den som fanns på den svenska sidan. Dess fåtaliga befolkning och föga utvecklade jordbruk befann sig fortfarande mycket nära en ren självhushållsekonomi och var svår att påverka. Även om det var nödvändigt för den som levde i en sådan miljö att köpa några få varor, t.ex. salt, torde hans första reaktion vid tanken på handel och krediter ha varit att — undvika dem!

Det svenska Norrland under 1800-talet

Utrikeshandelns omfattning

Handeln i Bottenhavsområdet var liten och förbehölls genom lagar och traditioner svenskar och naturaliserade utlänningar. Egentligen var det bara järn och salt som kunde intressera utlänningar som engelsmän eller holländare, och den handeln bedrevs sedan gammalt av stockholmare. Därför var området ointressant för utlänningarna under normala förhållanden. Under Napoleonkrigen, dvs. åren efter 1800, kan vi emellertid se, hur britererna avancerade norrut. Detta var även ett svenskt intresse, och bland annat hävdades preferensreglerna för svensk sjöfart tillfälligt under kriget. Trävaruimporten till England ökade kraftigt, och engelska fartyg nådde Bottenhavskusten. Denna lokalt kännbara boom upphörde snart, men den bevisade, att efterfrågan på regionens trävaror vid speciella tillfällen kunde bli så stor, att den uppvägde riskerna med att segla i dessa nordliga vatten.

Under de följande decennierna återgick handeln till

de gamla rutterna, och britterna införde skyddstullar till förmån för imperiets egna varor, dvs. Kanadas. När dessa tullar togs bort på 1840- och 1850-talet vändes efterfrågan åter mot Europa. Det skedde samtidigt med en stigande efterfrågan från kontinenten, framför allt Holland, Belgien och Frankrike, på grund av urbaniseringen där. Därmed startade den stora trävaruboomen, som på några få decennier gjorde Bottenhavskusten till det dominerande exportområdet i Sverige och Storbritannien till störste köpare. Exporten av alla slags trävaror femtio-dubblades från 1840 till 1890, och hälften av exporten gick till Storbritannien.

Inre utveckling i Norrland

Efter förlusten av Finland (och erövringen av Norge) blev Norrland det enda område som hade kvar orörda skogstillgångar inom riket. Det fick därigenom komparativa fördelar i produktionen av tjära och trävaror och i nyodlingen. Tjärproduktionen uppmuntrades längst i norr och ökade kraftigt, och trävarutillverkningen ökade i hela Norrland. Tilldelningen av stockfångstprivilegier upphörde år 1820, och i fortsättningen förlitade staten sig på privata initiativ. Folkmängden fortsatte att öka, i synnerhet norrut, och nyodlingen och nybyggesverksamheten fortskred. Under de första decennierna fick vi ett slutgiltigt bevis för att den nybyggespolitik som startade på 1730-talet hade lyckats: All jord som ansågs bäst lämpad hade då tagits i anspråk. Det förekom många klagomål över att villiga odlare saknade möjligheten, och när det kom en ny nybyggesvåg omkring 1830 framhöll myndigheterna att de nya hemmanen inte kunde ge sina familjer full försörjning. Man hade dock måst tumma på principerna för att försöka lindra effekterna av nödår

och överbefolkning. Det innebar, att man räknade med att det fanns extra inkomster att tillgå vid sidan om självhushållet. Detta gällde framför allt tjärtillverkningen och skogsavverkningarna. Andra så kallade biinkomster, t.ex. från textiltillverkning och skeppsbyggeri, hörde mest hemma i de sedan länge etablerade bondbygderna.

Statens kartläggningar fortsatte. Avvittringen av krono- och byaskogar fullföljdes även längst i norr — i huvudsak var den klar på 1870-talet — och skiftena pågick intensivt under senare delen av 1800-talet och följande decennier. Båda dessa kostsamma processer var nödvändiga för att införa individuella, väl definierade äganderättsförhållanden.¹⁷ Behovet av detta var stort. Därmed öppnades möjligheten att göra affärer med de naturresurser som fanns i regionen, förutom åkermarken också timmerskogen och vattenkraften. För gruvrätterna gällde speciella regler. I takt med att efterfrågan på virke växte och karteringen framskred utvecklades ett antal olika kontraktsformer för skogs- och timmerköp, allt ifrån lösa leveranskontrakt från byallmänningar till avverkningsrätter och för all framtid gällande fastighetsköp. Deras närmare innehåll kan vi lämna åsido, men resultatet är viktigt. De ledde fram till att det skapades en fri marknad för timmer och jord, som stod öppen för sågverksägare och andra investerare. Det hade inte funnits tidigare.

Statens insatser för kommersialiseringen var även i övrigt betydande. Det var den, som sedan långt tillbaka hade garanterat fastighetsaffärer och nybyggesupplåtelser genom att ta upp dem vid tingsrätterna och "lagfara" dem. Denna registrering och kontroll var själva grunden till det nya ägandet. Kartläggningen bidrog genom att det blev möjligt att klart definiera vad de olika kontrakten

och överenskommelserna innebar. Men vid sidan om sådana byråkratiska ansträngningar gjorde staten också konkreta insatser för att vidga marknaderna. Bland annat investerade den i flottleder, hamnar och vägar, och den byggde så småningom upp en organisation för att aktivt driva igenom sin skogspolitik — vad som då kallades jägeristaten, sedermera domänverket.

Allt vad jag nu beskrivit, inklusive den interna, lokala utvecklingen, ledde till att regionen förbereddes för att svara mot en utifrån kommande efterfrågan på sina naturresurser. Tidigare hade de sovit. Nu kunde de dras in i det europeiska kraftfältet och med dem också hela regionen. I samma stund som svenskarna såg utvecklingspotentialen i den efterblivna provinsen såg de också de framtida avkastningsmöjligheterna och vågade satsa pengar på att skapa nya institutionella förutsättningar för regionens utveckling.

Brittiska investeringar

Skogsindustrin i Norrland byggdes upp av lokala köpmän, stockholmare och utlänningar. Många norrmän och tyskar deltog. De engelsmän som verkade i Sverige stannade ofta på västkusten. Några av dessa specialiserade sig ändå på skogsexploatering, främst bland dem var den dicksonska familjefirman i Göteborg. Den var störst i Norrland från 1840- till 1880-talet. Ägarna var svenska medborgare, men de upprätthöll ekonomiska förbindelser med sina engelska släktingar. Det gällde försäljning, transporter och finansiering. Som rederi anses Dicksönerna har varit störst i Sverige vid mitten av 1800-talet.

Det finns också exempel på engelska direktinvesteringar i svensk sågverksindustri. Vad som skiljer dem från föregående exempel är att ägarna förblev engelsmän och

stannade kvar i sitt hemland. Londonfirman Rew, Prescott & Co. ägde och ledde Skönviks såg utanför Sundsvall från 1830-talet till 1855, då den såldes till tyskfödda svenskar. The Hudiksvall Steam Sawing Mill Co. Ltd. grundades 1856 av en internationell grupp med bas i London. Det startades av ägarna till en ursprungligen norsk agentfirma i den engelska huvudstaden, och det inledde sin verksamhet med att köpa stora skogsområden i en dittills tämligen orörd del av Hälsingland samt att bygga ett stort sågverk. Efter tio år överläts det till svenska ägare.¹⁸ I ungefär samma områden verkade Bergvik Co. Ltd., som stannade kvar i brittisk ägo ända till år 1916. Det var vid sekelskiftet ett av de två största skogsbolagen i landet i areal räknat.

Det är här inte meningen att gå närmare in på det utländska ägandet i svensk skogsindustri och sjöfart. För vår tes att statens olika åtgärder för att "öppna" en regions råvarutillgångar för marknaden räcker det att visa, att utländska företag kunde delta i exploateringen på likartade villkor som de svenska. Det betyder att ett neutralt och internationellt effektivt "regelverk" och kommunikationsnät hade skapats. Det förefaller som om det har funnits ett större inslag av utländska direkta intressen i den norska trävaruindustrin, som startade tidigare och från början var mera tydligt inriktad på export till England. Detta relativt stora engelska engagemang kan även iaktas vid en sen 1800-talsföreteelse som etableringen av norsk massaindustri. Den svenska företagsblandningen och investeringsbilden blev något annorlunda.

Det verkar klart att huvuddelen av de reguljära norrländska företagen utvecklades av svenskar och en grupp naturaliserade utlänningar, främst norrmän och tyskar.

Vid mer chansartade investeringar med spekulativa drag finner vi en del exempel på utländska företag, som själva skaffade sig kontroll över nya råvaruresurser och utvecklade dem, t.ex. i fallet Hudiksvall. Det misslyckade engelska försöket att ta kontroll över och exploatera järn- och skogstillgångarna i Norrbotten genom The Gellivara Co. Ltd. var ett sådant.¹⁹ Ytterligare ett var Nordiska trävaru aktiebolaget, som finansierades av engelskt kapital. Det bildades år 1902 men hade initierats ett par år tidigare, medan konjunkturen var på väg uppåt. Det var ett storslaget projekt, som syftade till att skapa ett produktionsmonopol på virke från Norrbotten genom att slå samman alla de stora bolagen där under en ägare. Initiativtagaren var en svensk, William Olson, som var född i England och samarbetade med en familjeägd agentur där, men det mesta kapitalet mobiliserades i London. En av delägarna var den stora agenturfirman Price & Pierce. Företaget kraschade efter ett par års lågkonjunktur.²⁰ Ett tredje exempel på utländska engagemang i Sverige-baserade riskbetonade företag var att en grupp engelsmän deltog i och möjligen grundade Kovda ab, ett bolag som var baserat i Sundsvall men hade sin verksamhet i norra Finland och Ryssland omkring år 1900.²¹

Sammanfattning och slutsatser

Vad säger oss då hypotesen om efterblivenhetens fördelar som förklaring till varför en viss region och en viss resurs tas i anspråk vid en viss tidpunkt? Kan den användas på skogsexploateringen i Norrland? Mitt svar är ja. Den ger oss en nyckel till den omvandlingsprocess som krävdes. Jag menar att det var fråga om en långvarig inre anpassning, som beredde regionens närings-

liv för den intensiva utifrån motiverade resursexploateringen.

Regional efterblivenhet

Först kan vi konstatera, att kommersialiseringsgraden i Bottenhavsområdet under 1600- och 1700-talet var lägre än i andra delar av Östersjöområdet. Därför krävdes större insatser här än på andra håll för att mobilisera de "slumrande" resurserna. Det är detsamma som att säga, att det var en relativt efterbliven region. För att genomföra en kommersiell mobilisering krävdes det förändringar i det lokala institutionella systemet, som kunde påverka produktion och handel. Till stor del upprätthölls detta då som nu med hjälp av centralt stiftade lagar och förordningar. Det innebar, att de hade utformats av statsmakterna med hänsyn till hur utvecklingsmöjligheterna i andra provinser i kungariket bedömdes. Härigenom skapades spänningar och blockeringar mellan den faktiska ekonomiska verkligheten i regionen och det institutionella regelverk som styrde och kontrollerade den. Vi skall komma ihåg att vid denna tid låg Norrlands fördelar i jordbrukskolonisation och i någon liten mån i järnhantering. Detta låg en bra bit från stormaktstidens och i viss mån även frihetstidens prioriteringar av handel, industri och militär maktutveckling.

Den finska sidan var ekonomiskt sett mer utvecklad än den svenska. Därför var det lättare att få igång produktion utanför själva basnäringen där. Det gällde inte minst de mycket arbetskrävande tjär- och trävaruhanteringarna. För att kunna fastställa regioners relativa position vid denna tidpunkt, nämligen 1700-tal och tidigt 1800-tal, måste vi alltså koncentrera oss på jordbruksnäringens utveckling, dvs. dess produktionsförmåga,

folkmängd, tekniska nivå och organisation. Det sistnämnda är avgörande för ägande och kontroll av både jord och skog. Därtill kommer frågor som: Fanns det ett proletariat? Fanns det en avsalumarknad?

När Finland avträdades till Ryssland förändrades Norrlands position inom riket, och dess export och annan avsaluproduktion ökade. Det ger oss ett historiskt fall som skulle kunna användas för att pröva vad institutionella förändringar leder till i våra trakter. Enligt vårt resonemang borde förlusten av Finland leda till större intresse för Norrland från svensk sida. Inom rikets nya gränser minskade dess efterblivenhet, relativt sett, och vi kan på goda grunder förmoda, att statsmakterna blev mer angelägna om att försöka överbrygga den och exploatera de norrländska resurserna.

Resursutnyttjande och äganderätt

Vidare har vi visat, att resursutnyttjande kräver — eller krävde — förändringar i lagar och regler, som det kunde ta mycket lång tid att genomföra. Det gällde under den period som vi behandlat framför allt frågan om att etablera privat äganderätt till skogstillgångarna i Norrland. Dessa hade tidigare befunnit sig i ett laglöst, dvs. mer eller mindre fritt eller "gratis" tillgängligt tillstånd. Vi har konstaterat att det verkligen fanns stora spänningar mellan den institutionella utvecklingen och det praktiska, faktiska ekonomiska livet i regionen. Dessa måste lösas för att resurserna skulle komma till effektiv användning. Många av de förändringar som drevs fram av statsmakterna syftade direkt till att minska regionens efterblivenhet i förhållande till nation och världsmarknad. Därigenom blev dess resurser tillgängliga för privata exploatörer med nationell och internationell bas.

Vi finner alltså, att Gerschenkrons tankar om betydelsen av institutionella åtgärder bekräftas. Det gäller både i fråga om regionens utveckling som helhet och utnyttjandet av en viss naturresurs i regionen. Ju större efterblivenhet, desto större behov av att ingripa med statliga åtgärder för att åstadkomma en förändring. Här stöter vi dock på ett viktigt aber. Den centralmakt som kan ingripa måste göra prioriteringar mellan regionerna, och då vågar vi förutsätta, att den väljer det alternativ som kan väntas ge bäst avkastning, ekonomiskt, socialt och politiskt. Det var, som vi visat i fråga om Norrland, långtifrån alltid den som var mest efter i utvecklingen.

Återstår så inledningsfrågan: Varför exploaterades Norrlandsskogarna just vid tiden för det industriella genombrottet i Västeuropa? Mitt svar är att, för det första, den absoluta efterblivenheten i regionen hade börjat hävas och, för det andra, att regionens position inom kungariket Sverige — dvs. dess relativa efterblivenhet — hade förändrats så mycket, att Norrland nu låg bäst till. Det fanns inte längre något Ingermanland, något Österbotten inom rikets gränser.

I detta för Norrlands utveckling gynnsamma läge ökade den internationella efterfrågan på trä mycket kraftigt. Detta underblåste de ekonomiska motiven, och staten vidtog brådskande åtgärder för att hänga med och styra utvecklingen i Norrland, samtidigt som privata företagare skyndade till. Det blev en snabb och svårkontrollerbar anpassning till världsmarknaden.

Noter

- 1 En tidigare version, Backwardness in the Baltic, trycktes i: Minchinton, W. (ed.), *The northern seas. Politics, economics and culture*. Association for the history of the northern seas yearbook 1989, Lofthouse publications.
- 2 Gerschenkron, A., *Economic backwardness in historical perspective*, Harvard UP 1964.
- 3 Sandberg, Lars G., Banking and economic growth in Sweden before World War I, i: *Journal of economic history* XXXVIII (1978), s. 650-680 och densamme, The case of the impoverished sophisticate. Human capital and Swedish economic growth before World War I, i: *Journal of economic history* XXXIX (1979), s. 225-241.
- 4 Flera forskare har behandlat utvecklingen i Östersjöområdet i stort, bland annat Åström, Sven-Erik, *Natur och byte. Ekologiska synpunkter på Finlands ekonomiska historia* (Ekenäs 1978), där tankar från Ester Boserups arbeten, framför allt *Jordbruksutveckling och befolkningstillväxt* (Liber 1965), används. Vidare Lundgren, Nils-Gustav, *Kampen om naturresurserna. Ekonomisk utveckling och institutionella förändringar i Lule äldal under 700 år*, Stockholm 1987, där Douglass C. Norths angreppssätt i boken *Structure and change in economic history*, New York 1981, utnyttjas.
- 5 Tornehandeln var förvisso liten och kunde inte konkurrera med hamnarna vid Östersjön. Det är inte troligt, att det den vägen skulle ha kunnat utvecklas en mer betydande genomfartshandel mellan Stockholm och Norra Ishavet. Det intressanta med denna handel i vårt sammanhang är att den inte kontrollerades av den svenska staten. Jämför Lundgren a.a.
- 6 Attman, Artur, *Freden i Stolbova. En aspekt*, i: *Scandia* XIX (1948-49), s. 36-47 samt *The Russian and Polish markets in international trade 1500-1600*, Göteborg 1973, och *The struggle for Baltic markets. Powers in conflict 1558-1618*, Göteborg 1979.
- 7 Vikten av att ta hänsyn till militär makt och teknologi, när man vill förklara marknadssystemets utveckling, har t.ex. framhållits av North a.a. Jämför Lundgren a.a.
- 8 Heckscher, Eli F., *Sveriges ekonomiska historia från Gustav*

- Vasa. Hushållningen under internationell påverkan 1600–1720, Stockholm 1936. Sven-Erik Åström har en något mer positiv uppfattning om hur de lyckades, dels i Åström a.a., dels i uppsatsen *Anlagda städer och centralortssystemet i Finland 1550–1785*, i: Authén Blom, Grethe (red.), *Urbaniseringsprocessen i Norden*. Det XVII Nordiske historikermöte, Universitetsforlaget Oslo 1977, II, s. 134–181.
- 9 Kent, Heinz S. K., *War and trade in northern seas. Anglo-Scandinavian economic relations in the mid-eighteenth century*. Cambridge UP, 1973, s. 33. Se även Boëthius, Bertil, *Robertsfors bruks historia*, Uppsala 1921, s. 23.
  - 10 Se Åström, Sven-Erik, *Technology and timber exports from the Gulf of Finland 1661–1740*, i: *Scandinavian economic history review XXIII* (1975), s. 1–14.
  - 11 Heckscher, Eli F., a.a. del II, s. 709 ff. Nyström, Maurits, *Norrlands ekonomi i stöpsleven*, Umeå 1982, Utterström, Gustaf, *Ekonomisk-historiska perspektiv på Nordskandinavien*, i: Baudou, Evert & Dahlstedt, Karl-Hampus (red.), *Nord-Skandinaviens historia i tvärvetenskaplig belysning*, Umeå 1980, s. 93–114.
  - 12 Nyström a.a. s. 48 och Högberg, Staffan, *Utrikeshandel och sjöfart på 1700-talet. Stapelvaror i svensk export och import 1738–1808*, Lund 1969, s. 193. Se även Layton, Ian G., *The evolution of upper Norrland's ports and loading places 1750–1976*, Umeå 1981.
  - 13 Bjurling, Oscar, *Skånes utrikessjöfart 1660–1720*, Lund 1945, s. 234.
  - 14 Nyström a.a., s. 125.
  - 15 Nyström a.a., s. 50. Nyström ger en grundlig redogörelse för hur produktion, handel och sjöfart organiserades i Norrland under perioden 1760–1812. Hans arbete har haft stor betydelse för denna framställning. Det förtjänar dock påpekas, att han lägger större vikt vid utvecklingen under den tid han undersöker än jag gjort här.
  - 16 Ullenhag, Kersti, *Sörkörare, Örnsköldsvik* 1982.
  - 17 Gaunitz, Sven, *Local history as a means of understanding economic development. A study of the timber frontier in northern Sweden during the industrialization period*, i: *Economy and history XXII* (1979), s. 38–62.

- 18 Utterström, Gustaf, Iggesunds bruks historia 1685-1985, Iggesund 1985, II.
- 19 Axelson, Alf W., Gällivare-verken. Investerings- och spekulationsobjekt 1855-1882. En lokalhistorisk studie kring kampen om naturtillgångarna i Norrbotten, Luleå 1964.
- 20 Dyverfeldt, Göran, Norrbottnisk sågverksindustri 1900-1925, Uppsala 1974.
- 21 Björklund, Jörgen, From the Gulf of Bothnia to the White Sea. Swedish direct investments in the sawmill industry of tsarist Russia, i: Scandinavian economic history review XXXII (1984), s. 17-41.

CHRISTER WESTERDAHL

De heliga öarna vid Nämforsen

Denna uppsats är direkt föranledd av ett seminarium i september 1989 i Näsåker, Ångermanland, kring hållristningarna vid Nämforsen. Ett stort antal hembygdsintresserade, studerande och forskare deltog. Vi fick höra föredrag av en kvalificerad samling föreläsare, förutom från Sverige även från Norge. Nästan alla aspekter kom på något sätt att beröras, säsongsbosättningar i området, hållristningsfigurerna, jämförelser med Sydskandinavien, Norge, ja, också med Karelen och Sibirien, etc. Men det märkliga var att själva platsen nästan helt kom bort i diskussionen om hållristningsytorna vid Nämforsen. Utifrån denna förbisedda aspekt skall här några teorier presenteras.

Denna enastående plats — det utan jämförelse mest koncentrerade hållristningsområdet i norra Sverige och ett av de rikaste i Skandinavien — framställdes således de facto som utan innehåll i sig själv, bortsett från figurerna som huggits in på klipphällarna. Möjligen kunde platsen, enligt vissa föredragshållare, tänkas vara sekundär i forntidsmänniskornas liv under en säsongsmässig flyttning mellan en sommarboplats för laxfiske och en vinterboplats några kilometer uppströms Ångermanälven

(Rå-inget vid byn Rå), vars huvudnäring bör ha varit älgjakt. I och för sig är detta givetvis en intressant och väl grundad teori.

Platsen är, som bekant, belägen vid en mäktig fors i den vid jämn vattenföring vattenrikaste älven i Norrland. Hällristningarna finns i huvudsak på två öar, Brådön och Notön, alldeles vid den nedre forströskeln, varav endast den senare ön i någon mån berör lugnvattnet, selet, nedanför forsarna. Andra finns inhuggna på strandklipporna vid den s.k. Laxön (en genom sprängning för laxfisket artificiellt framställd "ö") och vid den motsatta stranden till forsens, där även den nyss nämnda boplatsen var belägen.

Hällristningsytorna i Nämforsen består av närmare två tusen individuella figurer, mest älgar (ofta tjurar utan horn men med haktofs som markerar könet), i någon mån båtar och människor. De kan tidigast ha tillkommit omkring 3000 f.Kr., då också boplatsen mittemot kan ha börjat fungera som sådan. Bakgrunden till bosättningen har till stor del ansetts vara laxfisket (ben av lax har påträffats), inte älgjakten, som man tidigare föreställde sig på grund av det stora antalet älgfigurer bland ristningarna. Den ytligaste förklaringen är givetvis, att figurerna skall förläna en jaktmagisk fördel till det kommande vinterhalvåret, då älgarna rimligen jagades. Men älgfigurer och andra motiv kan mycket väl ingå i ett annat spel än det som omedelbart framgår för ögat. Vi är ju fångar i en tidsbunden och med nödvändighet förenklad föreställningsvärld kring ekonomi och jaktvilt i förhistorisk tid. I själva verket kan bakgrunden till tillkomsten av figurerna på Nämforsens hällar vara ganska komplicerad, vilket också antydde i några föredrag vid seminariet.

Boplatsen på västra sidan av forsens kan ha fungerat,

troligen säsongsviss och måhända även med vissa avbrott, framåt Kristi födelse, dvs. i närmare 3 000 år. Utifrån dateringen av bosättningen kan man dock inte dra den enkla slutsatsen att hållristningarna är mer än delvis samtida med denna. De kan antingen ha tillkommit under en ganska begränsad tidsrymd eller under flera perioder.

Det lilla sydskandinaviska inslaget är i alla händelser från tidig (sydskandinavisk) bronsålder, ca 1800 f.Kr. eller något senare. Det rör sig helt tydligt om ett inslag av annan stil och karaktär än de övriga ristningarna. Enligt Mats Malmers plädering har de s.k. nordliga ristningsfigurerna tillkommit med förebild i de — som han anser — tidigare huggna figurerna av sydlig typ. Malmer tolkar därmed Nämforsen som en utbytesplats, där bl.a. brons byttes mot pälsverk.

Andra vill, under hänvisning till det stora materialets likheter med det nordfennoskandiska områdets ristningar, se Nämforsen som en del i ett i huvudsak lokalt system av utbyte/kontakt mellan kust och inland. Om man räknar med den begränsade befolkning på kanske något hundratal personer som maximalt kan ha varit aktuell i detta sammanhang, ter sig onekligen platsen gåtfull. Vår för skulle man just här ha behov av denna enastående rikedom av bilder? (Den övriga hållkonsten i Norrland förefaller däremot ganska lokal till sin karaktär. I många fall rör det sig om helt isolerade förekomster med endast ett fåtal figurer, och därtill ligger samtliga sådana i inlandet.)

En plats i liknande läge, tidigast ca 2000 f.Kr. möjlig att hugga figurer i, är Stornorrfors vid Umeälven (jfr Ramqvist m.fl. 1985). Detta är något före eller samtidigt med tidpunkten för de sydliga bronsåldersfigurernas

uppträdande vid Nämforsen enligt Malmers mening. Här rör det sig dock om blott ett 70-tal figurer, men det framgår att flera bör ha funnits. Hällarna är visserligen mer eller mindre "perforerade" av ristningarna, men de senare är samtidigt sekundärt vittrade och därför svårurskiljbara. Denna förekomst ligger också vid öar i en fors. Det antas, att man eventuellt skulle kunna finna flera dylika platser på motsvarande nivåer i norrländska älvar, t.ex. Porsi i Luleälven (ännu obekräftat).

Oavsett om Malmer har rätt eller fel i sin uppfattning, att den stora mängden ristningar vid Nämforsen huggits med de fåtaliga sydsandinaviska som förebild, kan man faktiskt anta, att denna plats (dessa platser) har fått sina petroglyfer med Nämforsen som förebild. Nämforsen måste utan tvivel betecknas som centrum i sitt område, en med denna uttrycksform visualiserad knutpunkt. Kanske hällkonsten vid Nämforsen och Stornorrfors kan ha tillkommit ungefär samtidigt?

Placeringen på öar nedanför en fors är ändå inte helt likartad. I Nämforsens fall är det troligen så, att havet omkring 3000 f.Kr. låg strax nedanför forsen, således vid samma tid som boplatsen tycks uppkomma. Alltså kan även laxfisket starta då eller något senare. Omkring 2000 f.Kr. låg havet i stället betydligt längre ned, medan fjorden i Umeälvens system just nådde fram till Stornorrfors. Ristades således allt i stort sett samtidigt, t.o.m. under loppet av en generation, i t.ex. tidig sydsandinavisk bronsålder?

Ur transportgeografiskt perspektiv finns det här några kommentarer att göra. För trafiken nedför älvarna råder i vilket fall som helst likartade förhållanden. Forsarna är givetvis ett hinder, men lär man sig undvika de värsta kan forsränning med folk och gods ske med oerhörd

hastighet och lätthet. Ångermanälven var en gång särskilt känd för detta (jfr Ehrenmalm 1743:96 ff.). Där emot kan det i och för sig ligga något annorlunda till med trafiken utifrån. Den första brytpunkten i en älv ligger där deltat uppstått och saltvattnet i havet blandar sig med sötvattnet från floden. Här uppkommer ofta en s.k. distalbrant nedanför sedimentkanten, där vattendjupet radikalt ökar. Detta drag är karakteristiskt för Ångermanälven i sen tid (Arnborg 1958-59). Vid denna distalbrant uppstod i senare tiders sjöfart alltid en omlastningsplats, där varor överfördes från större, havsgående skepp till mindre farkoster, som ibland var direkt anpassade för älvtrafik, eller tvärtom från de senare till de förra. I Ångermanälvens fall finns det just en sådan flatbottnad segelfarkost, flodhaxen, ända från 1500-talet till omkring 1900 (Westerdahl 1984, 1988:205 ff.). Man kan diskutera, om denna situation även gäller för större delen av medeltiden, då distalbranten och deltat ligger högre upp.

Det kan i varje fall knappast vara någon slump att ett tidigmedeltida centrum uppstått vid Torsåker/Styrnäs tvillingkyrkor (borg, försvarskyrka, kungsgård?). Kan-ske även en motsvarande centrumbildning uppstod under järnåldern i höjd med de betydande höggravfälten i Holm och Björkå (Överlänns, Sånga; Westerdahl 1986:183)? Under hela denna tid låg emellertid den andra brytpunkten i älven, dvs. de första ofarbara forsarna, i Sollefteå.

Om vi skall återvända till vår avlägsna del av förhistorien får vi konstatera, att distalbranten inte längre kan spela samma roll. Havsgående fartyg var inte så stora eller så djupgående att de inte kunde befara älven, även om man kunde tänka sig att båtfararna själva skulle

tveka inför problemen med strömmar och bankar i älvsloppet. Följaktligen har först den andra brytpunkten varit ett hinder för vidare framträngande, liksom den var för haxarna i historisk tid. Många gånger kan dock även sådana betvingas på ett enkelt sätt. Man kan ha släpat eler t.o.m. ha burit båtarna förbi forsarna.

I Ångermanälvens fall skedde under 1600-talet nedför älven byte från landtransport till båt just i Sollefteå (Djupön). Då hade gods transporterats landvägen ända från Nämforsen (Friberg 1951: 314 ff.).

Emellertid ligger denna brytpunkt under större delen av förhistorisk tid alltid ovanför Sollefteå, och troligen just vid Nämforsen, där den fasta klippan uppträder som ett konstant hinder.

Vi har alltså framför oss en situation ca 2000 f.Kr. eler något senare, där öar är belägna under en väldig laxrik fors på två ställen i jämförelsevis likartat läge utifrån havet sett: Nämforsen och Stornorrfors. Ur transportgeografisk synpunkt är platserna således nästan jämförbara, även om det är betydligt kortare väg från havet till Stornorrfors. Ur vissa synpunkter är också forsarna lämpliga samlingsplatser, bl.a. därför att forsdånet bildar en lätt igenkännlig "inramning". Därtill kommer, anses det, laxfisket.

Man bör då lägga märke till, att Nämforsen nog alltid har varit ett laxrikt ställe, men det har å andra sidan definitivt inte varit särskilt lättfiskat utan stora kollektiva ansträngningar. Det rimliga arbetssättet kan ha inbegripit dragnet och olika fasta stängningsanordningar vilka senare då måste ha tagits av isen och vårfloden varje år (jfr det nutida ortnamnet *Notön*). Nedanför forsarna befinner sig delvis mycket djupa vatten och farliga strömvirvar (se fig. 1). Särskilt berömt för sitt laxfiske var i

Fig. 1. Nämforsen med djupkurvor. Efter Hallström 1960.

historisk tid fallet mellan Laxön och Brådön. Här måste extraordinära åtgärder till för ett effektivt utnyttjande, t.ex. kanalsprängningen för laxfisket vid Laxön, som bör gå tillbaka till medeltidens slut (Granlund 1950).

Det skulle faktiskt vara ojämförligt mycket lättare att fiska lax för en mindre grupp människor i de hundratals mindre åar och älvutlopp som bekransar Bottniska viken än just vid Nämforsen. Tidvis har det säkert varit möjligt i grundare små vattendrag att bokstavligen plocka de uppvandrande fiskarna med bara händerna.

Behovet av en samlingsplats vid Nämforsen kan således, enligt min uppfattning, knappast motiveras bara av laxtillgången. Det finns däremot andra goda anledningar till att Nämforsen utgjort en samlingsplats, såsom behov av social kontakt och religiösa gemensamhetsritualer. Därvid har det också varit möjligt att organisera denna kollektiva fångst.

Inte heller kan det ha varit intressant att fånga särskilt mycket lax, eftersom konservering av lax torde vara svår under sommaren. Tyvärr är det en alltför fet fisk för att med framgång kunna torkas. Salt bör helt ha saknats, såvida man inte kan tänka sig någon form av import.

Härmed har en ny variant uppstått till den tidigare teorin om kollektiv drevjakt på älg ned i forsen. Detta är dock inte huvudsynpunkten. Den viktigaste aspekten är fortfarande platsens funktion, som alltså kan predatora hållristningarna med minst ett årtusende.

De viktigaste hållristningsytorna finns på två väldefinierade landområden, två öar, mitt i aktivitetsområdet. Det var alltså farligt att fiska och även att vistas här. Har det måne bara varit ett profant mandomsprov att hugga figurer i de slippriga och delvis vattenbegjutna klipporna? Det verkar helt orimligt. Det överväldigande intryck-

et av området är magiskt/religiöst. Det har varit en helig plats. Såväl religionshistorisk erfarenhet som etnografiska paralleller visar detta.

Det är viktigt i detta sammanhang att inte tillämpa nutidens värderingar och världsbild. I ett av hällristningsforskaren Ulf Bertilssons inlägg i debatten hävdades att man inte behöver tala om religion i samband med hällristningar. Man bör i stället söka ett "vidare" perspektiv. Vad debattören då förbisåg var att han i detta sitt betraktelsesätt blivit lätt anakronistisk. Något fundamentalt i hela förhistorien hade tappats bort. Att tala om en speciell religiös sektor i samhälls- och privatliv är något som helt tillhör vår tids sektoriserade och specialiserade värld. För äldre samhällen genomsyras hela existensen av det vi skulle vilja kalla religion och magi. Det är betecknande att sådana samhällen saknar ett särskilt ord för *religion*. De talar i likhet med våra nordiska förfäder om *gammal sedvänja* där vi skulle ha använt begreppet *religion* (Ström 1985:76). Religion är där världsbild, världsförklaring, identifikation, vetenskap och ersätter därmed en rad sektoriserade begrepp i vår värld. Att låta nutiden styra sig är m.a.o. lika anakronistiskt som att med Olaus Magnus år 1555, första gången ristningarna vid Nämforsen tycks nämnas, tala om minnesmärken över drunknade framstående personer inristade i stenen. (Olaus Magnus bör på våren 1519 ha berest Ångermanälven i båt (Historia IV:10, slutet).)

Däremot är det helt rimligt att utvidga frågeställningen om hällristningarnas funktion till att gälla vad man som sammelbegrepp skulle vilja kalla *kommunikation*. Bilder är kommunikation. Man skall då bara minnas, att det faktum att det finns eller görs hällristningar/symboler kan vara minst lika avgörande som de enskilda bild-

ernas symbolvärde. Och även om symbolvärdet en gång fanns explicit kan bilderna tidigt förlora detta och övergå i annan funktion, nämligen bli markeringar.

Jag återkommer därvid till platsen. Öarna vid Nämfor-
sen har varit heliga. Därmed menas alltså inte bara en kultplats, där ritual och offer kan ha ägt rum, utan även en rad andra funktioner. Placeringen av ristningarna tyder dessutom, enligt min mening, på att öarna har varit tabu, dvs. förbjudna ur vissa synpunkter. Observera att tabu inte är ett entydigt begrepp. Det har rimligen kunnat innebära förbud att på dessa öar göra vissa väldefinierade saker. Men ett allmänt tabu är uteslutet. Vi vet att det t.ex. rimligen inte kan ha varit förbjudet att hugga hållbilder i öarnas klippor. Det kan väl inte heller ha varit förbjudet att fiska här? Eller att rädda sig upp på holmarna från kapsejsade farkoster? Var dessa ristningar ett sätt att allmänt markera ett tabu som gällde andra ting?

Den kommunikation som det här kan vara fråga om torde i så fall ha uppfattats lika av alla grupper som möttes på platsen. Man kan då omedelbart konstatera, att det är vida troligare att bristen på ett gemensamt språk skapade detta behov av kommunikation än att närliggande lokala grupper med samma eller nästan samma språk/kultur för sig själva hade markerat platsen på detta sätt.

Hällristningarna kunde därmed antas märka ut en tabuerad plats för gemensamma och tillåtna handlingar vid kontakttillfället. Vilka handlingar som kan komma i fråga skall strax framgå. Samtidigt skall belysas hur vitt det s.k. religiösa spektrat kan vara utan att kulten ens kommer ifråga.

Kontaktsökandet kan under slutet av stenåldern (neolitisk tid) och början av bronsåldern ha gällt socialt utbyte, giftermålspartners och utbyte av varor. De lokala be-

hoven är självfallet svårare att spåra i det arkeologiska materialet än de gränsöverskridande. Sociala behov kan blott anas. Några kända statusvaror i Norden har bevisligen varit flinta, brons och bärnsten. Bärnsten är det första kända bidraget till den internationella handeln från Östersjöområdet, men den exporteras även tidigt inom Norden. De två förstnämnda varorna är kända för att ha förekommit tidigt i Norrland, även om omsmältandet och omgjutandet av de lättskadade och lätt förstörbara bronsredskapen givit en snedvriden bild av tidpunkten för de första nedslagen. (Samma brons som ursprungligen importerades i äldre bronsålder kan teoretiskt sett ha smälts om under flera tusen år.) Stora mängder flinta har importerats till Norden, mest från Sydskanandinavien men något även från öster. Detta påvisas inte enbart av depåer av flintyxor i övre Norrland utan även av flintinslaget på inlandsboplatserna.

Som Mats Malmer och många före honom har påpekat finns det egentligen blott en påvisbar form av vara som kan ha varit attraktiv för sydliga uppköpare i Nordskanandinavien, nämligen pälsverk, som blir bäst i kalla klimat. Samma attraktionskraft hade stora delar av Finland och nuvarande Sovjetunionen och av samma anledning. Östliga inslag kan för övrigt finnas bland Nämforsens hällristningsfigurer.

Några dagligvaror diskuteras i allmänhet inte, men man kan ju fortfarande fråga sig om inte saltet kan ha varit en sådan, liksom i någon mån matvaror (som lax), konserverade med detta salt. Dessa två moment brukar följas åt, och det är rimligt att jägarsamhällena inbördes hade föga behov av salt (Gräslund 1973).

Om detta varit grunden för kontakten vid Nämforsen kan man omedelbart konstatera, att vissa svårigheter fö-

relegat. Den viktigaste är som alltid att kommunikation har saknats. Språken kan i och för sig ha varit besläktade, men de sociala systemen bör ha skilt sig grundligt åt i t.ex. Syd- och Nordskandinaviens samhällsnivåer. I ett sådant läge kan vaksamhet, misstänksamhet och aggressivitet skapa svåröverstigligen hinder.

En primitiv handel kan vara stum. Man lägger varor på en bestämd plats, drar sig undan och väntar på att motparten skall lämna varor i utbyte. Om denna mängd inte utfaller till allas belåtenhet avhämtas inte varorna av den andra parten förrän mer kommit till. Om någon part gör fel äventyras hela utbytet för framtiden. Kan det däremot fortsätta är det avgörande härvidlag själva platsen. För att lätt kunna definiera denna kan vissa åtgärder vidtas.

För att t.ex. undanröja rädslan för plundring och överfall kan man se till att platsen där utbytet förutsätts äga rum, är svåruppnåelig och/eller lätt kan överblickas av båda parter. Därtill bör den markeras på ett bestående sätt. Ännu mer övertygande blir en trygghet skapad av platsens karaktär av helig och okränkbar kultplats hos den ena parten, vanligen den lokala. På en sådan plats skall vapen och fientliga handlingar vara förbjudna med garanterad gudomlig straffdom som följd vid överträdelser.

Ytterligare större eftertryck bereds den ömsesidiga tryggheten om båda parter religiösa överhöghet markeras. Då skapas vad man i realiteten skulle kalla en effektiv neutral zon. Detta kan då ske som i fallet med de etruskisk/kartagiska frihamnarna ca 500 f.Kr. med gemensamma altare eller tempel för båda kulturernas huvudgudomligheter. Den viktigaste markeringen gäller dock fortfarande själva platsen. Eftersom det skulle vara

uppenbart och okontroversiellt vilken yta som avsågs vara neutral eller tabu vid utbytet valdes en naturlig gräns, den enklaste av alla. Vanligtvis förlades därför utbytesplatsen till en ö, mindre ofta till ett näs.

Till det på detta sätt "isolerade" läget — dock med god kommunikation till och från men ändå utsikt och tidsreserv inför anfall utifrån — lades alltså gudomlig sanktion. Så markerades alltså ett särskilt neutralt jurisdiktionsområde som samtidigt var heligt och tabu, framför allt för vapen, ett "no man's land", bara gudars.

Därmed har vi naturligtvis vida överstigit den stumma "handels" principer. Detta är inte heller bara ett system där högkulturer söker kontakt med råvaruproducerande "barbarer". Det kan även förekomma mellan jämställda kulturer av vitt skilda slag och med olika språk. Ofta rör det sig dock om uppsökande maritima kulturer och en mera passiv, mottagande/utgivande fastlandskontrahent. Ibland kan man inte avgöra om öns helighet i en mening är det primära eller om handelsutbytet gjort den "helig" med en annan nyans av ordet. Samtidigt är det på grund av det allmänt religiösa förhållningssättet till etablering av nya utnyttjandeplatser, kolonier etc., svårt att avgöra ordningsföljd och primär funktion. Några exempel skall ges från klassiska auktorer (efter t.ex. Wenskus 1985).

Man anar att så var fallet vid exempelvis etablerandet av den grekiska fristaden i Nildeltat, Naukratis, där den egyptiske kung Amasis skapade en hamn för den nation varifrån han fått mestparten av sina legosoldater. Det avgörande momentet var här, enligt Herodotos, altare och heliga områden för gudarna.

När de första feniciska städerna började uppkomma verkar även de ha lagts på öar, som kan ha fungerat på

enahanda sätt från begynnelsen (Tyros, Arwad). De första grekiska kolonierna i Italien — anlagda i avsikt att exploatera järnförekomster hos etruskerna — etableras inte på det råvaruproducerande fastlandet men väl på öar utanför kusten (Pithekoussai/Ischia). Även Tarent i Syditalien låg en gång på en ö, liksom Syrakusai (Ortygia) på Sicilien, Ampurias och Gadir i Spanien. Förmodligen var Isola sacra utanför Tibernmynningen en tidig föregångare till Ostia, Roms hamnstad (men den hade flera andra föregångare).

Det tenn som under bronsåldern behövdes till brons-tillverkningen och den bärnsten som de mediterrana varuförmedlarna inhämtade transporterades tydligen först till öar, särskilt Ouessant, en bra bit utanför Bretagnes kust. Senare hör vi även talas om Lille de Sein ca 50 km söder om Ouessant. Detsamma gällde hamnen Corbilo, på en ö i Loiremynningen. På intet av dessa ställen fanns tenn naturligt i berggrunden, utan det måste föras dit, inte minst från Cornwall i England. Även andra sådana öhamnar låg längs vägen till utbytesplatserna som Poetation (okänd lokalitet) i nuvarande Portugal eller de feniciska i Nordafrika (Harden (1962) 1971:23 f., 33). Till dessa hör måhända även de i senare tid som heliga betraktade öarna Dumet i Loiremynningen och möjligen även den under vikingatiden som öhamn begagnade Noirmoutier.

Den mera direkt, genom Diodoros Sikulos, utpekade tennhamnen Ictis, som av beskrivningen att döma måste vara identisk med nuvarande St. Michael's Mount i Cornwall, var tydligen så viktig att den givit namn åt hela Engelska kanalen ur irisk synpunkt. På andra sidan Britanien fanns även druidernas berömda ö Mona (Anglesey), som under tiden före romarnas ankomst även fungerade

som handelscentrum. Man anar här ett ursprung i samhällsstrukturen, som tillät en prästkast att fungera i ett redistributivt system.

Komplexet har i Medelhavet av flera forskare kallats *ports of trade*, vilket naturligtvis även kan syfta på annat än ölokaler (jfr Polanyi etc. (red.) 1957, särskilt Revere). Lokalerna är ofta påfallande små, men även stora öar förekommer.

Mot bärnstenskusterna i norr ledde andra leder. Bärnsten fanns att få på den heliga ön Abalus (Pytheas), som uppenbarligen var det nuvarande Helgoland. Inte heller Helgoland var emellertid produktionsort för denna sin viktigaste vara. I Willebrords helgonvita identifieras den med namnet *Fositesland*, som tydligen innehåller den grekiske havsguden *Poseidons* namn i germansk version, i så fall ett gott exempel på den mekanism som introducerar främmande gudomligheter på "ports of trade" och heliga öar. Tabukaraktären framgick på Adam av Bremens tid av att inte ens sjörövarna vågade angripa Helgoland. Den var gudens ö, en fredad ö.

Steget till Norden är inte svårt att ta. Med anledning av namnet *Helgö* på Birkas sannolika föregångare har Karin Calissendorff (1964) underkastat gruppen *Helgö*-namn i Sverige en noggrann geografisk och kulturhistorisk granskning. Det framgår att flera olika betydelser av fornspråkets *heilagr* 'helig' är möjliga. De behandlade platsernas karaktär gör det möjligt att urskilja en speciell ledningsrätt, en tingsrätt, en marknadsrätt och en speciell jurisdiktion för kultcentra. Dessa innebörder kan också samtliga beläggas på annat sätt.

Det merovingisk/frankiska intresset för Norden — som yppar sig bl.a. genom frisernas kontakter med Östersjön, inte minst Birka — utgick från ett område

där köpmannahelgedomar på heliga öar, som Nehalennias helgedom på Domburg (nuvarande ön Walcherens spets mot havet) inte var ovanliga. Där fanns även flera äldre platser med samma funktion i området strax norr om Rhendeltat, t.ex. Alt-Borkum och Flevum i Zuiderzee. Dessa handelsplatser kan ha influerat uppkomsten av sådana öhamnar i vendeltid, stående under kungligt skydd och försedda med en särskild jurisdiktion. Båda huvudkontrahenternas religioner, ibland även andras, kunde där accepteras och utövas.

En rad etnografiska parallellfall kan naturligtvis även åberopas, t.ex. i Latinamerika och Afrika (se Polanyi etc. (red.) 1957).

Om kontakt av detta slag har etablerats vid Nämforsen kan vi förstå placeringen vid forsens ur transportgeografisk synpunkt, och placeringen på öarna genom behovet av en säker plats, erkänd av båda kulturerna och markerad av båda parters märken i klipporna.

Min övergripande teori är alltså, att boplatsen vid Nämforsen kommit till som en säsongsmässig mötesplats för mindre, lokala grupper, med religiösa och sociala förtecken omkring 3000 f.Kr. Vid den sydsandinaviska bronsålderns början ca 2000-1700 f.Kr. tillkommer kontakt på de heliga öarna med pälssökande människor med annat språk, varvid huvuddelen av ristningarna tillkommer (figur 2 och 3). Denna kontakt, som kan ha etablerats redan tidigare med hjälp av sydsandinaviska flinttransporter, bortfaller efter en ganska kort tid, men platsen används måhända fortfarande som kultplats, inklusive ristningarna, under den mera östorienterade perioden från ca 1000 f.Kr. till Kr.f. Övrig hållkonst i området kan då vara tillkommen med förebild i Nämforsens heliga tecken, antingen genom närvaro i området eller

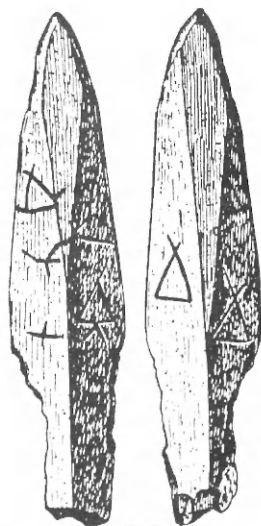

Fig. 2. Ristade figurer på pilspets av skiffer, funnen på Notön. Efter Hallström 1960.

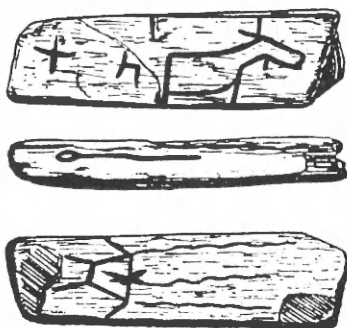

Fig. 3. Älgfigurer m.m. på skifferplatta funnen i Rå, strax uppströms Nämforsen. Efter Hallström 1960.

genom spridd småkonst på bärbara föremål, såsom den inristade skifferspets som faktiskt hittats på Notön (Hallström 1960:330) eller den älgfigur som påträffats på en skifferplatta vid Rå (nära Rå-inget), ca 2,5 km uppströms forsén (Hallström 1960:374).

Detta innebär att man även kan förvänta sig markeringar av platsernas helighet vid andra lokaliteter med antaget utbyte mellan kulturer. I Norrland tänker man naturligtvis särskilt på flintdepåerna. Hans Christiansson har till författaren påpekat möjliga tecken till sådant, t.o.m. i samband med hållristningar (Kusmark, norra Västerbotten).

Med tanke på den allmänna betydelsen av särskild jurisdiktion på öar i det maritima kulturlandskapet bör denna aspekt hållas i minnet även vid övergången till historisk tid längs Norrlandskusten.

Litteratur

- Arnborg, Lennart (1958–59), Nedre Ångermanälven, I-II. (Avhandlingar från Geografiska institutionen vid Uppsala universitet. Naturgeografi nr 1.) Uppsala.
- Calissendorff, Karin (1964), Helgö, i: Namn och bygd. Uppsala.
- Ehrenmalm, Arvid (1743), Resa genom Vesternorrland til Åsehle lappmark. Stockholm.
- Friberg, Nils (1951), Vågarna i Västernorrlands län, I-II. (Meddelanden från Geografiska institutet vid Stockholms högskola, Nr 80 A–B.) Stockholm.
- Granlund, John (1950), Något om laxfisket i Lidsforsen. Apropå ett kulturminnesmärke i Prästbäcken, i: Fataburen 1950.
- Gräslund, Bo (1973), Äring, näring, pest och salt, i: Tor 1972–73.
- Hallström, Gustaf (1960), Monumental Art of Northern Sweden from the Stone Age. Nämforsen and other localities. Stockholm.
- Harden, Donald ((1962)1971), The Phoenicians. Harmondsworth.
- Malmer, Mats P. (1975), The rockcarvings at Nämforsen, Ångermanland, as a problem of maritime adaptation and circumpolar interrelations, i: Fitzhugh, W. (ed.), Prehistoric Maritime Adaptations of the Circumpolar Zone. Chicago.
- (1981), A Chorological Study of North European Rock Art. KVHAA: Antikvariska Serien 32. Stockholm.
- Olaus Magnus ((1555, 1951) 1976), Historia om de nordiska folken. Stockholm.
- Polanyi, K., Arensberg, C. M. & Pearson, H. W. (eds.) (1957), Trade and Market in the Early Empires. Glencoe, Illinois.
- Ramqvist, Per, Backe, Margareta & Forsberg, Lars (1985), Hällristningar vid Stornorrfors, i: Västerbotten 2 1985.
- Revere, R. B. (1957), No Man's Coast. Ports of Trade in the Eastern Mediterranean, i: Polanyi, K. (et al., eds.), se ovan.
- Ström, Folke (1985), Nordisk hedendom. Tro och sed i förkristen tid. Arlöv.
- Wenskus, Richard (1985), Pytheas und der Bernsteinhandel, i:

Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa, Teil 1: Methodische Grundlagen und Darstellungen zum Handel in vorgeschichtlicher Zeit und in der Antike. (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Phil.-Hist. Klasse 3e Folge Nr 143.) Göttingen.

- Westerdahl, Christer (1975), Den nordiska hällkonsten som religionshistorisk källa. Otryckt C-uppsats i religionshistoria vid Stockholms universitet.
- (1984), Vraket vid Hammar. (Örnsköldsviks museums rapportserie, nr 3.) Örnsköldsvik.
  - (1986), Medeltida sjöleder i Ångermanland/Medelpad, i: Ångermanland/Medelpad 1986.
  - (1989), Norrlandsleden, I, Källor till det maritima kulturlandskapet. En handbok i marinarkeologisk inventering. (Arkiv för norrländsk hembygdsforskning XXIV, 1988-89.) Härnösand.

Recensioner

Harald Ivarson (red.): Döda fallet och Ragundasjön — en naturkatastrof i nytt ljus. Ragunda kommun 1990. 237 sidor.

Klockan 9 på kvällen den 6 juni 1796 inträffade den största naturkatastrofen i Sveriges historia. På fyra timmar tömdes den över två mil långa Ragundasjön i sydöstra Jämtland. Försöken att gräva en kanal genom sandåsen Remmen söder om sjön och förbi den vilda Gesunden-Storforsen hade misslyckats. Fördämningarna brast. 300 miljoner kubikmeter vatten strömmade ut med en maximihastighet av 40 000 kubikmeter i sekunden. Indalsälven tog en helt ny fåra.

Sjöytan sänktes med 23 meter medan vattnet steg med 15 meter i älven. Två miljoner kubikmeter jord lösgjordes och spolades ut i havet. Följderna vet vi: Ragundasjön blev bördig jordbruksmark, Hammarstrand en turistort, fallet nedanför det gamla utloppet torrlades och döptes om till Döda fallet och Indalsälvens delta fick i mycket sin nuvarande form.

De tekniska uppgifterna i ingressen ovan är hämtade från ett modellförsök över katastrofen i skala 1:80 företaget i byggnadstekniska laboratoriet vid

Tekniska Högskolan i Stockholm. Det finns närmare beskrevet i en nyutkommen bok om vad som egentligen hände i den jämtländska försommarskvällen för snart 200 år sedan. Boken är utgiven av Ragunda kommun.

Inför det stundande jubileet kan vi räkna med åtskilliga minnesskrifter och arrangemang av allehanda slag. På något sätt känns det tillfredsställande att raden inleds med en skrift framtagen av den berörda bygden själv.

Det skall också genast sägas att det inte är fråga om någon vanlig bygdekrönika utan om en professionell framställning. En rad goda medarbetare, vattenbyggare, ekologer, geografer och historiker, har värvats för uppgiften. Namnkunnigast av bidragsgivarna är nestorn bland Sveriges historiker, akademiledamoten Erik Lönnroth, som redan i sin ungdom fängslades av Per Hallströms nietscheanskt färgade roman om Vildhussen, "Döda fallet" (1902).

Det skall tilläggas att boken är fint och rikligt illustrerad med gamla kartor och fotografier samt utsökta akvareller och teckningar gjorda av Elisabeth Geijer.

Jämtland var sedan gammalt en isolerad kulturbygd. Leder-

na mot yttervärlden var få och främst riktade mot Norge. Införandet av de finbladiga sågarna i Berge och på andra håll i Sundsvallsdistriktet ökade in-tresset för den orörda timmer-skogen uppefter Indalsälven. Men först måste Storforsen tämjäs.

Planerna på en måttlig sänkning av Ragundasjön och en kanal förbi forsen var av gammalt datum. Redan 1646, året efter att Jämtland blev svenskt, fick Nicodemus Tessin d.ä. i uppdrag av Axel Oxenstierna att utreda möjligheterna att åstadkomma en framkomlig vattenväg mellan Bottenvikskusten och Jämtland. Vissa uppgifter tyder på att även bjälkhandlaren Jacob Pollack i Sundsvall dryftat saken på 1720-talet.

Vattenregleringsprojektet fick emellertid konkret form först under landshövding Örnskölds tid. 1768 skrev Örnsköld till Kungl. Maj:t att "Jämtlands här-liga furuskogar kunde genom flottning göras nyttige, dels för nedanföre i Medelpad belägna sågverk, dels ock för Sundsvalls stads timmerhandel".

Att kronan skulle få inkomster från timret i kronoskogarna saknade givetvis inte betydelse i sammanhanget. Sundsvalls stad stödde landshövdingens förslag och gjorde 1769 en framställan till ständerna om allmänna medel för ett kanal-bygge.

Hur en förbifart, eller med ti-dens språkbruk en "durchfart", skulle se ut i sinnevärlden hade strax innan visats av den fin-landssvenske forrensaren Ja-cob Stenius (1732-1809), även kallad *Fors-Jacob* eller *Koski-Jaakko*. Om honom skriver Väi-nö Wanhainen, på 1950- och 1960-talet arbetsledare vid fle-ra norrländska kraftverksbyg-gen. Stenius kallades 1766 till Sundsvall för att undersöka vilka hinder som måste undanrö-jas för att skapa en vattenväg mellan kusten och Storsjön.

Den viktigaste punkten i hans förslag, som är dagteck-nat i Sundsvall den 16 novem-ber 1766, var en kanal förbi forsnacken genom Remmen över till Lokängarna i Fors och därifrån till ett lugnare parti av älvfåran. Stenius hyste uppen-bar entusiasm för sitt uppdrag men underskattade på intet sätt svårigheterna. Han skriver bland annat: "Att det icke är all-deles omöjligt, ehuru väl svårt och kostsamt, lærer af följande beskrifning kunna inhämtas."

Stenius underströk betydelsen av provisoriska dammar vid kanalbygget och att balan-sen upprätthölls mellan grävda och fyllda jordmassor. När kata-strofen inträffade 30 år efter ut-redningen var Stenius präst i Pielisjärvi församling i Karelen. Möjligen fick han i den fjärran prästgården underrättelse om vad som inträffat. Den 15 juli

rapporterade nämligen lektor Pehr Hellzén i Härnösand om översvämningen i Inrikes Tidningar.

Rädslan för en tappningskatastrof bidrog till att myndigheterna dröjde med att ge slutgiltigt tillstånd till kanalbygget. Trots att Gustaf III 1779 i princip givit klartecken för utgrävning av Storforsen utfärdade landshövding Carl Bunge grävningsförbud redan 1781. Förbudet förnyades så sent som 1793 och 1795. Det överträdde emellertid av bönderna i Ragunda och Stugun, som tog saken i egna händer och bildade ett konsortium, Storforsbolaget, med uppgift att underlätta flottningen i Indalsälven. Enligt ganska säkra uppgifter pågick grävningar samma kväll som fördämningarna brast.

Stockholmshistorikern Birgitta Ericsson, bördig från Fors, tecknar de lokala förutsättningarna i bondesamhället för Storforsbolagets tillkomst. Hennes huvudtes är att två synsätt bröt sig mot varandra i Ragundadalen. Storbönderna i Ragunda och Stugun skall ha varit mer "moderna" och marknadsinriktade, medan bönderna i Fors sägs ha representerat ett "nedärvt" synsätt knutet till traditionella försörjningsformer som laxfiske och slätter på ängarna utefter älven.

Enligt min mening är denna tänkta motsättning mellan bön-

derna ovanför och nedanför Storforsen i mycket en efterhandskonstruktion, som saknar stöd i samtida källor.

Redan den 8 mars 1764 skriver länsman Haqvin Frisk i Ragunda i en rapport till landshövding Örnsköld: "Byemännen i Utanede och Österåsen [i Fors], som hafwa egne sågar taxerade, de såga til salu bräder om wåren och föra dem sielwe nedföre til lastageplatsen, hwarest de försälja dem til de handlande i Sundswall, hwilcket ei skier på wiss tid, utan efter som Älfwen ställer sig i mera eller mindre watn. I öfrigt af allmogen uti Forss hugga litet trawärcke och det uti April månaden framförrer till älfwen, hwarest thet til Sundswalls handlande försäljes." (H. Wichman (utg.). Norrländskt arbetsliv under 1700-talet. Länsmännens berättelser 1764 om allmogens årliga arbeten i Medelpad, Ångermanland och Jämtland. Nordiska museets handlingar, 65, Stockholm 1968, s. 122.)

Slutsatsen förefaller klar. Gesunden var knappast någon gränsmarkör mellan moderna och traditionella bönder. Storforsbolaget bildades helt enkelt för att ge bönderna i Ragunda och Stugun samma marknads- och transportfördelar som bönderna i Fors redan hade.

Det låg naturligtvis också i Sundsvallshandlarnas intresse att Indalsälven gjordes flott-

ningsbar ovanför Gesunden. Som arbetsledare anställdes därför symptomatiskt nog timmerhandlaren och skeppsbyggaren Magnus Huss (1755-1797) från Sundsvall.

Han var född i Torp och son till häradsdomaren Måns Mikaelsson. På mödernets tillhörde han den kända prästsläkten Huss. Redan under sin tid i Sundsvall tycks han ha gjort skäl för epitetet "Vildhussen". Huss var uppslagsrik och djärv men saknade erforderligt tekniskt kunnande för att lösa den svåra uppgiften.

Att genombrottet av Remmen skulle få så ödesdigra konsekvenser kunde han aldrig förutse. Vildhussen ställdes heller aldrig personligen till svars för det skedda, något som Lars Molin felaktigt hävdar i sin färgrika och spännande roman "Vildhussen" (1973). När rättsprocessen inleddes sommaren 1796 inkallades Huss inte ens som vittne.

Med all rätt får därför Vildhussen en ganska undanskymd plats i boken om Ragundakatastrofen. Själv drunknade Huss midsommarafton 1797 under en båtfärd i Fors. Hans döda kropp återfanns långt senare i Liden, där han också ligger begravd.

Det fanns vissa dunkla omständigheter kring dödsfallet, bland annat den långa tidsutdräkten med begravningen. Kro-

nofogde Jonas Åslund begärde också att få företa en undersökning men landshövding E. G. Lindencrona avslög denna begäran, då han fann det utom varje tvivel att "handelsman Huss av våda mistat lifvet och drunknat". Det kan emellertid inte helt uteslutas att Vildhussen mördades.

Rättsprocesserna efter katastrofen granskas skickligt av Lönnroth, som med sedvanlig brio visar vilka poänger en källkritiskt bevandrad historiker kan avvinna ett till synes genomtröskat lokalt material. Som väntat dömde häradsrätten sockenmännen i Ragunda och Stugun att ersätta dem som åsamkats ekonomiska förluster längs Indalsälvens lopp. Det gällde främst laxfängen, slätterängar och sågverk, allt noggrant förtecknat i syneprotokoll aug.-sept. 1796. Lagmansrätten upphävde emellertid häradsrättens dom. God hjälp hade de anklagade inom Storforsbolaget av häradshövding Anders Wasell, sedermera landshövding i Jämtland.

Wasell hade tidigt stött planerna på en utgrävning av Gesunden. En allians mellan affärsidkande ämbetsmän och storbönder var långt ifrån ovanlig i det senare 1700-talets Sverige. Det var också den alliansen som segrade.

Svea hovrätt stadfäste lagmansrättens dom. Den slutliga

domen fälldes i högsta domstolen den 22 april 1803. Ragunda- och Stugunbönderna frikändes för all framtid från ansvar för katastrofen den 6 juni 1796. Försonliga tongångar hade också tidigare hörts från kärandsidan, till exempel från sågverksägaren Petter Mützell i Sundsvall. I och med att Storforsen försvann var det ju också fritt fram för flottning i Indalsälven, Sundsvallsborgarnas primära mål.

Ragundasjöns tömning markerar i viss mening övergången till ett modernt och dynamiskt "Ingenjörssverige". Den ofrivilliga sjösänkningen kan jämföras med sänkningen av Tämnaaren, Ringsjön och Hjälmaran under 1800-talet. De välkända holländska och italienska kanal- och sjösänkingsprojekten hör också hemma i detta sammanhang.

Det är alltså en viktig bok som utgivits. En andra upplaga torde bli nödvändig. Då måste emellertid redaktören gripa in resolutare än nu mot de namnkunniga bidragsgivarna. Boken vimlar av störande upprepningar och överlappningar. Boktitlar och källcitat stämmer inte mellan de olika kapitlen. Lönnroth talar i sin text (s. 40) om en länsman Jonas Åhsling. Det skall givetvis vara länsman Jonas Åslund, farfar till landskapsmålaren Helmer Osslund (ursprungligen Åslund).

Lars-Göran Tedebrand

John Olofsson: Sex kommuner under ett halvsekel. Målet var välfärd. Skelleftebygdens historia, del 7. Bokens personporträtt författade av Stig Stierna. Uppsala 1990. 197 sidor.

Del 7 av Skelleftebygdens historia handlar om utvecklingen i Bureå, Burträsk, Byske, Jörn, Lövsånger och Skellefteå landskommuner från 1920-talet, dvs. från den allmänna rösträttens införande, fram till sammanläggningen med staden till en kommun, Skellefteå, årsskiftet 1973/74. Författaren är väl känd som grundaren av Medlefors folkhögskola och kommunal förtroendeman i Skellefteå.

Boken tar sin början i sockenstämmornas tid och beskriver med utförliga exempel ur protokollen, hur stämmorna fungerade, hur riksdagsmän valdes, hur de stora välfärdsfrågorna, t.ex. fattigvården, hanterades. Redan då hade kommunerna att yttra sig över frågor om fördelningen av statliga bidrag, t.ex. till dikning.

Därefter följer en systematisk genomgång decennium för decennium. Arendenas art får utgöra indelningsgrund, och endast i vissa fall framträder de sex kommunerna för sig själva. Detta är ett lyckat grepp. Det ger en överblick över vad som rörde sig i tiden, och i den mån som det rådde särskilda förhållanden i en viss kommun eller

man behandlade några frågor olika tar författaren tillfället i akt och belyser detta.

De fem decennierna har var sina karaktärsfrågor: 1920-talets sågverksnedläggningar (Ytterstfors-Munksund-konkurrens), 1930-talets arbetslöshet (trots Boliden), 1940-talets folkförsörjning och flyktingmottagningar, 1950-talets strukturomvandling och socialförsäkringsreformer, 1960-talets folkminskning och kommunala industri-stöd.

De praktiska politiska frågorna uppmärksammas bl.a. i samband med de första allmänna valen på 1920-talet och med bildandet av municipalsamhäl-len på 1930-talet. Längre fram får det räcka med valresultaten i siffror och någon allmänpolitisk kommentar. Det partipolitiska arbetet belyses helt kortfattat från 1950-talet.

Boken handlar om de kommunala ärendena. Politikerna presenteras med personhistoriker i form av faktarutor vid sidan om den löpande texten. De har skrivits av Stig Stierna. Man har alltså valt att ge några mer utförliga exempel hellre än att förteckna alla.

Boken rekommenderas för sina väl genomtänkta översikter av vad kommunerna sysslat med och de väl valda exemplen. Mera mellan raderna spårar man författarens egna grundliga erfarenheter från och kun-

skaper om folkbildningsarbetet, de lokala politiska beslutsprocesserna och den folkliga kulturen.

I en kort epilog talar Olofsson om den framtidstro, som kännetecknat samhällets utveckling under den tid som han beskrivit. Denna tro bars upp av folkrörelserna, och den hade ett materiellt underlag i tekniska framsteg. Han hänvisar med starkt instämmande till Ronny Ambjörnssons studie av folkrörelserna i Holmsund (Ronny Ambjörnsson, Den sköt-samme arbetaren. Idéer och ideal i ett norrländskt sågverks-samhälle 1880-1930, Carlsson bokförlag 1988).

Olofsson antyder en utvecklingskedja, där folks förhoppningar tog sig uttryck i bildningssträvanden och personlig fostran (Ambjörnssons sköt-samme arbetare?) för att sedan ta de nya politiska instrumen-ten och resurserna i anspråk för att bygga upp ett nytt samhälle — välfärdssamhället. Intresset försköts därvid från bildningsarbetet till politiken med dess vatten- och avlopps-frågor. Den kommunala självstyrelsen kan därmed ses som den praktiska, förverkligande fasen i vårt århundrades största samhällsomvandling. Denna utvecklingens praktiska sida handlar boken om.

Det är intressant att notera Olofssons dragning till Am-

björnssons perspektiv. Vad säger det om hans egna ambitioner med boken? Ambjörnsson har med hjälp av ett begränsat källmaterial på historikers vis rekonstruerat den lokala bildningsmiljön. Han framhåller själv att hans breda historiska kunskaper och hans personliga erfarenhet från andra miljöer gjort det möjligt. Ambjörnssons arbete framstår i första hand som en tolkning av lokala förhållanden utifrån bred allmänkunskap. Olofsson hade också bred allmänkunskap, men dess-

utom hade han lång erfarenhet som medagerande i det skeende som han behandlar. Trots det nöjde han sig med att skriva något som vi måste betrakta som en lokal krönika över det politiska skeendet. Närmare sin egen roll som kulturbärare, bildningsarbetare och politiker släpper han oss inte, trots sin beundran för "Den skötsamme arbetaren".

Jag rekommenderar båda böckerna.

Sven Gaunitz

Medarbetare i detta nummer

Pär Eliasson, Umeå, f. 1962, nolaskogsare till ursprunget. Doktorand vid Institutionen för idéhistoria vid Umeå universitet.

Sven Gaunitz, Vindeln, f. 1935, lektor vid Institutionen för ekonomisk historia vid Umeå universitet.

Roger Kvist, Umeå, f. 1951, är historiker och har främst arbetat med samisk historia.

Inge Lindström, f. 1952 i Härnösand. Arkeolog och forskarstuderande med inriktning mot Bottenvikens kustland under sen järnålder-medeltid. Verksam vid Riksantikvarieämbetets fornminnesinventering.

Lars-Göran Tedebrand, Umeå, f. 1939 i Sundsvall, professor i historisk demografi och Johan Nordlander-sällskapets ordförande.

Christer Westerdahl, Malmö, f. 1945, doktorand i arkeologi vid Stockholms universitet, sedan maj 1991 universitetslektor i marinarkeologi i Köpenhamn.

Innehåll

PÄR ELIASSON: Tyska resenärer i Norrland	1
INGE LINDSTRÖM och LENA OLOFSSON: Tomtningar och säljakt	18
ROGER KVIST: Näringslivet i tre bottniska byar på 1550-talet	26
SVEN GAUNITZ: Bottenhavsområdet i världsekonomin	41
CHRISTER WESTERDAHL: De heliga öarna vid Nämforsen	67
RECENSIONER	86
MEDARBETARE I DETTA NUMMER	97